

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

A Budai Népszínház és közönsége

Molnár György, fiatal és törekvő vidéki színiigazgató 1861 tavaszán engedélyt nyert arra, hogy nyáron át társulatával a budai arénában vendégszerezepelhesen.

Molnár ezúttal nem először tett kísérletet a fővárosba kerülésre. Mint egészen ifjú színész próbálkozott vele, hogy a Nemzeti Színház tagjai sorába jusson, de sikertelenül. Ettől fogva a nemes becsvágy és a sértett hiúság egyaránt tüzelték célja elérésére. Motívumai között az „ős Buda várában” — „hol 24 évig nem hangzott a magyar nyelv” — egy magyar színház megteremtése, „a budai magyar lakosok magyar színművészeti igényeinek tekintetbe vétele” csakúgy szerepelt, mint a feltűnni vágyás. A kor, amelyben férfivá érett, a szabadságharc és az elnyomatás éveit, romantikussá nevelték, de örökké nyugtalan, tervektől fűtött, lobogó szelleme természetből fogva is romantikus volt. Ebben az állandó lángolásban tanult, játszott, rendezett és szervezett hosszú éveken át, hogy ábrándjait megvalósíthassa. Az anyagi eszközök tökéletes semmibevevésével — ez egész életén át nemcsak elítélendő, hanem egyúttal csodálatra méltó tulajdonsága is volt — egy fillér tőke nélkül társulatot alakított, és évről évre folyamodott a fővárosi vendégszerezés engedélyezéséért.¹

A politikai viszonyok sokáig nem voltak alkalmasak arra, hogy az ország középpontjában a hazafias érzést egy új magyar színház hatóerejével támogassák. 1859-re azonban az osztrák elnyomó rendszer nagy fordulatot tett. A Bach-korszak véget ért, „a parvenu báró, a néptribunáságról felkapott absolut miniszter” távozott, a nemzetet úrrá lett a remény. Nemcsak a politikailag iskolázottak szöttek ábrándokat, hanem a kispolgár, sőt a nép is valami csodálatos fordulatban kezdett hinni. Az élet külsőségeiben kifejezést nyert az optimizmus. Az újságban hirdetés jelent meg, amelyben egy hazafias magyar szabósegéd, „ki a forradalom után kényszerítve lón az üzlettől megválni”, újonnan megnyílt cégét hirdeti, s a kalendáriumcsináló így tájékoztatja olvasóközönségét: „Visszavettük valahára fényes nemzeti bélyegünket. Megifjodott festői öltözetében Árpád ivadéka.” „Hazánk lánglelkű költője s írója szépen megéneklé a magyar viseletet »Üstökös« című lapjában. Nem tehetem, hogy ide ne iktassam a jeles költeményt, azért, hogy tanulják meg t. olvasóim is ima gyanánt.” (Ezek után le-

közli Jókai: Magyar divat c. versét, ami ekkor a fővárosban minden előadói dobogó legnépszerűbb műsorszám volt.)

A színházügyi döntések 1861-ig a rendőrigazgatóságra tartoztak, most azonban visszatérve az 1848 előtti időkre, a helyreállított Helytartótanács intézte a „nyilvános rendezvények ügyeit”, mint ahogyan itt bírálták el a theátráliákat hosszú-hosszú évtizedeken keresztül, már Kelemen László korában, s Katona József, Kántorné, Döbrenteiék fővárosi próbálkozásai idején, egy félszázadon át latin, e., „tüneményesidők”-ben azonban már magyar nyelven. — A Helytartótanács a kevésbé aulikus hivatalok közé tartozott, s Mailáth Györggyel az élén, 1861-ben így is mutatkozott be. Molnár megkapta tehát a játszási engedélyt, és 1861. április 2-án megkezdhetette a játékot az akkor arénának nevezett krisztinavárosi „Budai Színkör”-ben.²

Amikor az előzőkben utaltunk arra, hogy Molnárnál nemcsak a tiszta romantika nemes feltörekvése, hanem az emberi és színészi hiúság kiapadhatatlan érzése is vakon tört a fővárosi érvényesülés felé, ebben a megállapításunkban semmi elítélés sem rejlett. A dolgok mélyére tekintve, jelleméből és helyzetéből következő szükségzerűségnek találjuk.

Miért akart valaki, aki — okkal vagy ok nélkül — magában nagy képességeket sejtett, mindenáron Budapest nyilvánossága elé kerülni, miért nem maradt meg a vidék legnépszerűbb, legjobb igazgatójának, esetleg egy régiesen bájos kisváros, Kolozsvár vagy Kassa bálványának? Nagy színészi pályafutások futották meg a hazai színház egét anélkül, hogy a fővárost valaha is érintették volna. Nemcsak Jancsó Pál vagy Pergő Celesztin a múltban, de az ifj. Püspöky és Szentgyörgyi István a jövőben maradandó hírnevet szereztek maguknak Pesttől távol. Ezekben a művészekben azonban, minden — a színi pályán elkerülhetetlen — bohémság mellett, mély lelki harmónia lakozott. Tisztán látták önmagukat és a világot, fel tudták mérni az esetleges veszteség nagyságát. Ilyesmire Molnár sohasem volt képes. Az ország életének a középpontja kétségtelenül a főváros volt. Ez volt az irodalmi centrum, itt éltek a közvéleményt irányító politikusok, írók, művészek — és színészek. Ezek közé emelkedni, sőt őket felülmúlni: ez volt a jövőendő Népszínház fiatal igazgatójának a törekvése.

A feltűnésnek, a ragyogásnak ez a vágya tehetségének sajátosságában is magyarozatát leli. Igaz, Molnár úgy képzelte, hogy ő nagy színész, akinek képességei alkalmasak arra, hogy az ország első színpadán csodálják, s méltatlanság, rút féltékenység okozta 1854- és 1855-i próba-fellépéseinek kudarcát —, és ez a meggyőződése teljesen alaptalan volt. Csodálatos érzék élt benne azonban egyrészt a színpadon megvalósítható festői szépségek iránt, másrészt minden elméleti tudás és tanítómester nélkül — hiszen Laubét és Dingelstedtet sohasem ismerte* — megértette, hogy milyen szükségesek a próbák, hogy az egyes

* Dingelstedt, Franz von, költő és színházigazgató, szül. 1814. megh. 1881. A müncheni, majd a bécsi udvari színház igazgatója, kiváló rendező. Mint Molnár György, ő is elsősorban a színpadképek szépségére fordított figyelmet. — Laube

színészek játékában egységes mozgási törvényeknek kell érvényesülniük, s hogy *lehet* egy, az előadást a háttérből mozgató erő, ami képes gyenge színészekkel is nagyot teremteni. Röviden: Molnár volt magyar földön az első nagy rendező. Ennek a képességnek a kifejtésére pedig, ezt ösztönösen és helyesen érezte meg, csak nagyváros való. Sokrétű közönség, melyet nem köt sem félévszázadra visszatekintő klasszikus hagyomány, mint pl. Kolozsvárt, de, tapasztalat híján, nem bukik minden rikitóan újra sem, mint az aradi. Nagyvárosi publikum, amely már többféle színházat és sok nagy előadást látott, lehetett csak Molnár művészetének méltó elbírálója.

A vidéki színjátszás a XIX. század derekán nem volt már az elkerülhetetlen nyomorúságnak az a magasiskolája, mint harminc-negyven évvel korábban. Az élet, ha lassan, de mégiscsak fejlődött, az irodalom állandó propagandája közönséggé kezdte nevelni a kisvárosok lakosságát, s bár a színházbajárás tipikusan polgári és urbánus szenvedély, a hazafias érzés behozta az esti előadásra a városban időző környékbeli birtokos nemest és a nagy parasztvárosok, Szeged, Debrecen földművelő népét is. Elmúlt az az idő, amikor elsőrendű társulatok, nagy tehetségek is falukban truppoltak, ahol a hó a rosszul fedett kocsmá hiánya zsindelei között a primadonna vállára esett. Sok vidéki városban állandó kőszínház emelkedett, és nemcsak Molnár volt az egyetlen igazgató, aki azt képzelhette, hogy társulata a nagyvárosi mértéket is megüti.

Ebben az időben 20—30 magyar társulat járta a vidéket, s körülbelül 15—20 német. A magyar társulatok az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli vármegyéiben, illetőleg városaiban, Erdélyben pedig a magyarlakta területeken vándoroltak; a németek a nyugati határszéleken, a Felvidéken, Temesváron, és a szász vármegyékben domináltak. Megmegfordult azonban Pozsonyban, Sopronban magyar színház társulat éppen úgy, mint Pécsen, Komáromban vagy Szegeden német. Jóllehet a német Wegweiser szerint a német igazgatók nagy előnye, hogy az egész német nyelvterületről toborozhatnak tagokat társulatukhoz, nem kell azt hinnünk, hogy a németiség színe-java jött Magyarországra truppolni.

Sem a színészek, sem a műsor nem sokban különböztek egymástól: a Közép-Európában közkedvelt klasszikusok — Shakespeare, Molière, Schiller — mellett ezek is, azok is az újabbkori francia színműveket favorizálták, ha nagy sikerre vágytak, s a „hazai” árut fogyasztották hétköznaponként. Vagyis a magyarok Szigligetit, Szigetit, Dobsát, Vahotot, a németek Zieglert, Kotzebuet, Benedixet, Gutzkowot, Mosert.* Voltak társulatok, amelyek kiváló rendezőik, mások nagy könyvtárak,

Heinrich író és színigazgató, szül. 1806., megh. 1884. Mint színházi szakember, a Burgtheater, a lipcsei, majd a bécsi Stadttheater élén fejtett ki óriási hatást nemcsak a német nyelvterület, hanem a szomszédos országok színjátszására is. Kitűnő színésznevelő és a színpadi nyelv tisztaságának buzgó apostola volt Színészeinek tökéletes szövegmondása közmondásossá vált.

szép kellékeik, kiegyensúlyozott anyagi helyzetük révén vívtak ki közelismerést. Molnár mellett Benedek József és Fehérváry voltak a kor neves vidéki rendezői, Latabár és Reszler a legjobban felszerelt igazgatók. Latabár Aldridge magyarországi vendégszereplése idején több estén át felléptette a nagy néger művészt, holott ez komoly anyagi áldozatokkal járt. Német részről egy jótékony célú előadásra nem kisebb vendégek jöttek Sopronba, mint Julie Rettich, Josef Wagner, Ernst Hartmann s még néhány burgtheateri híresség.^{***}

Az abszolutizmus kora közigazgatásilag nem kedvezett a vidéki színjátszásnak, az egyes társulatok működése sokféle engedélyhez volt kötve: különösen a cenzúra kicsinyessége volt terhes, amely éppen a legjobb darabokat minősítette — ilyen vagy amolyan szempontból — „a kedélyeket felingerlő”-nek. Ténylegesen azonban nem sok kárt tett benne, mert az egyes városi hatóságok, amelyek a közvetlen felügyeletet gyakorolták, magyar érzelműek voltak. Tipikus példái a színházzal összejátszó városi törvényhatóságoknak a kassai és a nagyváradi, de még Sopron (holott magyar társulat itt csak elvéve fordult meg, és igazán nem tartozott a legrebellisebb városok közé), sem „adta ki” az inkriminált magyar igazgatókat, hanem ha valami kihágást a fejére olvastak, azzal védekezett, hogy az a direktor csak egy-két napon át szerepelt a város színházában, megbüntetni pedig nem áll módjában, hisz’ árkon-bokron túl jár már az illető.

A bürokratizmus és a cenzúra a német társulatokra ugyanúgy ránehezedett, mint a magyarokra, igaz azonban, hogy előbb engedélyeztek egy-egy illojális színművet német, mint magyar nyelven. Az indokolás az volt, hogy ugyanaz a szöveg németül más hatást kelt. Volt azonban dráma, amelyet a legklasszikusabb német nyelv sem tett előadhatóvá. Ilyenek voltak pl. a Don Carlos és az Egmont.

Vidéken közmegelegedésre színházat vezetni nem volt boszorkányság. Kevésbé szigorú rendőri felügyelet, szelídebb kritika jutott a vidéki társulat osztályrészüel, mint a mindenoldalú megbírálásnak kitett Nemzeti Színháznak. Bizonyos közepszerűség azonban eleve hatalmába

* Ziegler, Wilhelm (1760—1827), Benedix, Roderich (1811—1873), Gutzkow, Karl Ferdinand (1811—1878), Moser, Gustav von (1825—1903). többé-kevésbé sikeres színműzők; Gutzkow „Uriel Acosta”-ját a Szovjetunióban mai napig adják. — Valamennyiüknél színesebb egyéniség, a maga korában átütő sikerű író, de ellenszenves jellem volt Friedrich August Ferdinand Kotzebue, szül. 1763., megh. 1819. Német születésű volt, de élete java részét cári szolgálatban töltötte. A színpad tökéletes ismeretében, rendkívül hatásos műveket alkotott, a valódi költői mélység azonban ismeretlen volt előtte.

** Rettich-Gley, Julie (1809—1866) a leghíresebb német tragikák egyike. Wagner, Josef (1818—1870), pályájának jelentős hat évét, 1839—45 között, a pesti nagy Német Színházban töltötte; itt alakult ki romantikusan meleg egyénisége, itt fedezték fel és vitték Lipcsébe. Innen Berlinbe, majd a bécsi Burgtheaterhez került. A legnagyobb német Hamlet-alakító. Hartmann, Ernst (1844—1911) Laube keze alatt nőtt nagy művésszé. Szeretetremlő és előkelő lényekéssé a mi Szerdahelyinkre emlékeztetett, de játékában több melegség volt, mint a mi szalonhősünkben.

kerítette még a legjobb együtteseket is. Kevés színház volt a kor követelményeinek megfelelő technikai felszereléssel ellátva, hiszen a magát szintén Nemzeti Színháznak nevező, nagy múltú kolozsvári intézet még 1821-ben épült, s a többi sem állt sokkal különbül. Az első nagy, modern vidéki színház, a debreceni, Molnár 1861-i fővárosi kísérlete idejében még csak terv volt. Így egy rendezői ambícióval felruházott igazgató vagy rendező — gépek hiányában — sok fejtörés árán tudott csak megfelelő hatást elérni, és kénytelen volt a világítási és hanghatásokat túlzásba vinni. Molnár György, e vidéken nagyra nőtt scenikai zseni, egész életében tréfálkozás tárgya volt görögtűzben úszó színpadképei és állandó tarackpuffogatása miatt.⁴

A műsor elevenné varázsolása sem volt könnyű feladat. Jóllehet vidéken el-elnézték olyan hazafias darab előadását is, ami a fővárosban szigorúan tilos volt, viszont a színház látogatói annál nehezebben szoktak új stílushoz. A közönség hangadó része a köznemesség soraiból került ki, s ez a negyvenes évekből visszamaradt, mondanivalóiban és játékstílusában egyaránt dohos „vitézi” vagy érzelmes színműveken csüggött. Nemcsak a francia romantika idestova szintén avittá vált kellékei, hanem Raupach* és Ziegler is sűrűn feljártak kísérteni e színpadokra. A vidéki újságírók — osztályhelyzetüket illetően túlnyomórészt szintén a birtokos nemesség sarjai — ugyancsak nem igényeltek többet, s a Kaméliás hölgy bevonulása Kolozsvár vagy Debrecen színpadára voltaképpen nem az új iránynak, hanem egy-egy — más darabban megszeretett — színésznek személyes diadala volt. Ha akadtak is nevesebb írók vidéken, mint Győrben pl. Kovács Pál, ezeknek a szava nem halatszott messzire és nem tett híressé sem társulatot, sem egyes művészeket.

A vidéki német társulatokkal szemben a magyar közvélemény és magyar nyelvű újságírás a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett. A német polgárság látogatta, a német nyelvű hírlapirodalom regisztrálta működésüket és teljesítményeiket, de a közvéleményt a magyar írók irányították, számukra pedig, elvi alapon, Josef Wagner vagy Rettichné semmit sem jelentett. Az irodalmi és társadalmi tudat *alatt* élt csak a német színház, s néhány éven múlt csupán, hogy ez a léte is megszűnjék.⁵

Molnár mint igazgató anyagiakban, kellékekben nem bővelkedett. Az az állandóan hangoztatott törekvése azonban, hogy Budára készül, nem egy becsvágyó fiatal színészt nyert meg társulata számára. Egyébként jóindulatúan iparkodott kiismerni a színészi képességet másokban, jól is bánt az embereivel, ami szintén nagy vonzóerő lehetett ebben a korban, amikor a durvaságtól a legmélyebb lekicsinylés hangjaig minden szokott és alkalmazott volt színházi körökben. Bizonyos hierarchiához ragaszkodott, Kassai Vidortól tudjuk, hogy tagjait nem tegezte,

* Raupach, Ernst Benjamin Salomo (1784–1852) a maga korában határos színpadi átlagdrámák szerzője. Kotzebuehoz hasonlóan, ő is hosszabb ideig élt Oroszországban. Élete második felét Berlinben töltötte.

s természetől fogva magányos lélek lévén, társaságukat sem igen kereste. Méltányosságára jellemző azonban, hogy saját kimagasló képességei birtokában sem tartott meg magának minden rendezést, hanem elsődrendű színészeit is szóhoz engedte jutni. Együd, a debreceni Városi Színház későbbi neves rendezője, nála tanult. Mint színésznevelő, főleg azért volt jó, mert sűrűn játszatta embereit és amennyire csak lehetett, sokat próbáltatott, elvileg azonban a mesterkélt játékot tartotta szépnek. Ízlésére jellemző, hogy nagyra becsülte Bényeit, aki csinos Szt. Imre volt ugyan, és később derék színházi üzletemberre vált, de mindvégig igen gyöngé intellektus maradt, vagy hogy Együdot, aki értelmes, szorgalmas, de ekkor még pályája elején álló, kissé egyetlen kezdő volt, Szerdahelyivel vetekedő bonvivánnak tartotta.

Az 1861 áprilisában Budán fellépő társaság legnagyobb ereje abban állott, hogy műsora néhány éves vidéki vendégszereplés során begyakorolt színművek gyűjteménye volt. Összehangolt játék, egyöntetű szellem mutatkozott be a fővárosban, ahol bizony — legalábbis a Nemzeti Színháznál — a rendezés nem volt valami fényes, óriási színészi tehetségek mellett gyenge statisztéria szerepelt, s a klikkek működése még nem találta meg az ügyes fegyelmzőt. Olyan értelemben vett fegyelem, mint Molnárnál, e nagy sociétaire-ek között elképzelhetetlen lett volna. Nem ismerték az előadás-szériákat sem, amelyek az alakítások kidolgozottságát biztosították. (Ebben a korban egy darab 15—20 előadása már sorozatnak számított, aminthogy az összjáték jó kialakulása szempontjából az is volt.)

Színészek, akik már megszerezték a színpadi biztonságot, de még nem váltak önhitté, egy kiváló rendező és egy személyben méltányos igazgató vezetése alatt, kissé vidékiesek, kissé műveletlenek, de túlnyomórészt szorgalmasak, akik érzik, hogy a Pestre kerülés életük nagy lehetősége, élükön Molnár, reménnyel a szívében, hogy tönkretájtssa a Nemzetit: ez volt az indulás.⁶

Műsorban a vendégszereplő vidéki társulat semmi újat sem hozott. A budai arénában előadott 39 darab közül (ápr. 2.—júl. 10.; néhány estén át a pesti Thalia-Theaterben léptek fel) tizenegyet írt Szigligeti, hatot Szigeti, kettőt Vahot Imre, hatot más-más hazai szerző, kettő divatos francia színmű volt, a többi pedig a szokásos tucatmű, Töpfer, Birch-Pfeiffer* vagy egy francia romantikus műhelyéből. A mai kutató számára tehát meglepő az a hihetetlen érdeklődés, az a lángoló rokonszeny, ami e felé a kedves kisvárosi társaság felé árad, s az a szenvedélyes korteskedés, ami a fővárosban-tartásuk mellett megindul. Ahhoz, hogy ezt megértsük, át kell kissé tekintenünk Pest-Buda színi

* Töpfer, Karl (1792—1871) német vígjátékíró. Birch-Pfeiffer, Charlotte (1800—1868) színésznő és drámaíró, idegen ötletek alapján írt; igen érzélgős, de a színpadi hatást nem nélkülöző darabjaival vált német földön népszerűvé.

viszonyait az abszolutizmus éveiben s lemérni ezen a vonalon is az 1861-i felbuzdulás hatását.⁷

A fővárosnak ekkor három kőszínháza volt. Ezek közül a Várszínház 1787-ben nyitotta meg kapuit; hordozta színpadán Kelemen Lászlóék, Beethoven, Megyeri és az id. Lendvay lépteinek nyomát, túlnyomórészt azonban német társulatok játszottak benne. Az általános gyakorlat az volt, hogy a pesti német színház bérlője játszatta itt a társulatát hetente néhány napon át, vagyis a pesti Német Színház és a Várszínház egy kézben volt. Ezt a szokást az indokolta, hogy a Várszínház többnyire deficittel dolgozott, s egyedül nem akadt rá bérlő.

A pesti német színjátszás nagy és fényes múltra tekinthetett vissza. Első állandó otthona a Rondella volt, ez a magyarság számára Déryné és Katona József emlékével megszentelt bástyatorony. Innen 1812-ben a németek pompás, új épületbe költöztek át, a mai Vörösmarty tér és a Duna-part között elterülő telken. „A nagy német színház” a század első felében Pest város tulajdona és egyik legszebb ékessége volt. Olyan időben épülvén, amelynek nemes ízlését a klasszikus ókor ihlette meg, cicomátlan egyszerűség, de pompás arányok jellemezték. Olyan szép volt, hogy a Pestet leíró útikönyvek még az ötvenes években is oldalakon át beszéltek róla, mintha egy nagy, kedves halotról szólnának. Mert a bécsi építész tervezte, Beethoven István királyával megnyitott, Anschützt, a Devrienteket* nemegyszer vendégül látó palota 1847 februárjában leégett, s ami még megmaradt belőle, az áldozatul esett a város 1849-i lövetésének. Szerepét 1853 óta az Új-téren (ma Engels-tér) egy részvénytársaság építtette kisebb és jelentéktelen külsejű színház vette át.

A harmadik színház volt az 1837-ben megnyitott Pesti Magyar, ekkor már Nemzeti Színház. Hajdan a város végén emelkedő, szerényke kis intézetnek számított hatalmas német vetélytársa mellett, az ötvenes évek közepén azonban elismerten a legjobb és leglátogatottabb volt a három színház közül.⁸

Ezt a Pest-Budán épült, korban egy évszázad különbséget sem mutató három — helyesebben négy — intézetet nem szokás együtt emlegetni. Akadtak, akik szakavatott tudományossággal kutatták a német színházak történetét. Igen sokan emlékeztek meg a szenvedélyes szeretet pátozával, vagy éles iróniával a Nemzeti Színházról. Hogy azonban német és magyar színjátszás egy korban, részben azonos nézőközönség számára működött, s hogy egymás hatását nemcsak hogy nem semmisítették meg, hanem ellenkezőleg, versenyre kényszerültek,

* Anschütz, Heinrich (1785–1865) egyike a legműveltebb német színészeknek, a német színpadi nyelv mesteri kezelője, a Burgtheater tagja volt. — A Devrientek németalföldi eredetű, híres német színész-család. A XVIII. sz. végén és a XIX. században a legkiválóbb drámai hősök és rendezők sorát adták a német színjátszásnak.

ami a művészi színvonal javára szolgált: erről nemigen hallottunk. Ez a hallgatás több, mint egy évszázados múltra tekinthet vissza, s a szabadságharc utáni években nyert elvi alapot.

Abban az időben, amikor a magyar játékszín csak vendégként fordult meg a fővárosban és apostolai anyagilag, művészileg szükségképpen alacsonyabb fokon állottak, mint a polgári kiegyensúlyozottságban élő német színészek, ezt az igazságot Kazinczy, Ráday írásban is elismerték. A minden szépért, jóért lelkesülő, hazafias, ifjú Bajza és Toldy buzgó látogatói voltak a Német Színháznak. 1837-től fogva már csak alkalomadtán, egy-egy világhírű vendég felléptekor tette be a lábát magára valamit adó magyar a Színház-téri palotába, s annak pompája mindig forró részvétet ébresztett benne a „kis” Magyar Színház iránt. A német polgárság majdnem kizárólag német színelőadásokat hallgatott meg. A kölcsönösség mégis fennállott, mert Schodelnét meg nézni Kappelék is elmentek a Kerepesi útra. Némi irigység magyar részről, jóindulatú közöny a német közönség oldaláról, ez jellemezte a helyzetet a negyvenes évek derekáig. Ekkor — még a „Nagy Német Színház” életében — a Nemzeti Színház kezdett az élre törni. Nem mondanánk igazat, ha azt állítanánk, hogy felemelkedésének csak eszmei háttere volt. Egy ország érdeklődésének homlokterében állva, a magyar színtársulat rövidesen országos alap támogatását élvezte, míg a német színügy magánvállalkozás volt 1787 óta és az is maradt. Szellemi téren sem kell azonban csodálkoznunk a fejlődés ilyen irányán. Egy egész nemzet — akárhogyan vesszük is: néhány millió ember — színészetre alkalmas fiatalságából válogathatott az irodalomban híressé tett, képből, dalból, divatban népszerűsített Magyar Színház, míg a Német Színház vagy nagy anyagi áldozatokkal biztosított egy-egy hírességet magának, vagy beérte pályájuk elején álló, esetleg annak delelőjén túlhaladott színészekkel. A pesti németség a kultúrcentrumoktól távol eső nyelvsziget volt, a főváros magyar lakossága, idézzük az elkoptatott Jókai-féle mondást: az ország szíve.⁹

1849-ben tragikus decrescendo zúgott végig a magyarság minden törekvésén. Azt is meg kellett érnie, hogy német nyelvű színészetet plántáltak a nagy nemzeti áldozatokkal megépített Kerepesi úti színházba. Pozsonyban, Pesten, Aradon a kaszárnyaudvarok és katonai lőterek kivégző osztagoktól hemzsegték. Vérpadon halt meg a „lelkes” Szacsvay, ez a nagy reményekre jogosító ifjú politikus, csakúgy, mint az ősz Perényi, akinek a kivégzésénél a hóhér is megrendült. A német polgár — a rémuralom előidézte anyagi és lelki megterhelésnek éppen olyan szenvedő részese, mint a magyarság — elborzadt és megtagadta eddigi érzelmi közösségét a dinasztiaival. Mit érzett azonban a magyar? Egyöntetű visszautasítása mindennek, ami csak emlékeztetett is az elnyomóra, a passzív rezisztencia mezébe burkolt, de alig leplezett gyűlölet, felháborodott elítélése mindenkinek, aki, bár csak ímmel-ámmal, vagy anyagi kényszerből, de kiszolgálta a rendszert: ez vált az uralgó magatartássá.¹⁰

Színházi viszonylatban nem nehéz lemérni ezeknek az érzelmeknek a következményét. A teljesen tárgyilagos, mert hivatalos jelentést író helytartótanácsi tisztviselő így foglalja össze: „... a német színházban a magyar nemzeti színházban egy amazt minden tekintetben felülmúló vetélytársa volt... Mert míg a német színház minden mellékjövédelmi forrástól megfosztva (az új, kis épületben alig lehetett pl. bálakat tartani!), sőt évenként 15—16 000 forintnyi összeggel terhelve volt (ennyi volt az épület-tulajdonos r.t.-nak fizetendő bér), az alatt a magyar nemzeti színház... nem csak minden tehertől ment volt, de még 16 000 forintnyi évi segélybe is részesült a színházi alaptól; azonfölül ápolgatva, s gyámolítva a közönség rokonszenve által.” „Az utolsó pár év óta ugyanis, dacára annak, hogy a lakosság jelentékeny része csak a német nyelvet beszéli, bizonyos ellenszenv észlelhető a német színház látogatása eránt...”¹¹

Kalis, Haimer, Forst, Michel, Schmidt német igazgatók egymás után buktak meg, s ez lett a sorsa a nagy reményeket keltő, buzgó Wittének is, akiről pedig mindenki azt hitte, hogy ő fogja igazolni a német színházkultúra jogosultságát a magyar fővárosban. Treichlinger pesti műkereskedő pár hónapig vállalta csak a színházvezetéssel járó anyagi kockázatot. Utána az ugyancsak pesti Gundy következett. Ő nem bukkott ugyan meg, de a társulata nem volt kielégítő. 1860-ban megint csak egy gazdag pesti vállalkozó került sorra, Pfisterer — színházi nevén Alsdorf — Károly. Mivel ő volt a Városligetnél — a mai Lövölde-téren — emelkedő nyári színház, a Thalia Theater tulajdonosa, a hatóságok joggal remélhették, hogy anyagilag eredményesen fog működni. Tévedtek. Alsdorf 1861 elején éppen úgy a bukás szélén állott, mint az utolsó másfél évtizedben valamennyi elődje. Ő volt az, aki hasznot igyekező hízni a magyar hazafias szellemből — egyéb-iránt jó megjelenésű ember volt, magyar nemes, szívesen viselte a zsinóros magyar ruhát és a csizmát — mindent elkövetett, hogy Molnár és társulata megkapja a budai vendégszereplési engedélyt, s ő fél-jövedelemmel kiadhassa nekik a budai arénát.¹²

Molnár és színészei számára a jövőt, Alsdorf számára a csődtől való menekülést, a német polgár számára kellemes színházi szenzációt, s a mindannyiukat végeredményben irányító, befolyásoló magyar közvélemény számára saját szellemi erejének jóleső tudatát, a rendszeren aratott győzelmet jelentette a magyar társulat vendégszereplése.

Molnárék nagy bevételekkel játszottak a budai arénában, sok jövedelmet azonban nem láttak, hiszen a fele haszon Alsdorfot illette. Molnár szerint volt olyan este, amikor 740 forintot adott át a németeknek. Mint ezelőtt hetven esztendővel, Kelemen László korában, most is úrrá lett benne s minden magyarban az az érzés, hogy méltatlan kiszákmányolásnak esnek áldozatává, s meg kell kísérelniük saját épületre szert tenni.

1861-ben ez nem látszott lehetetlennek. Buda város azonnal támogatásukra sietett, megalakult egy „Népszínházi Segélyező Bizott-

mány”, s amikor Molnár felhívta a figyelmet arra, hogy a budai Lánchíd-főnél álló s a Lánchíd Társaság raktárául szolgáló régi magtár, nem sok átalakítással, színházzá lenne varázsolható, a város azonnal magához váltotta az épületet s a környező telkeket. A Segélyező Bizottmány, élén a városi főkapitánnyal, Áldásy Antallal, így fogalmazta meg törekvését: „... A bizottmány czélja egy Budán létesítendő népszínház által a hazai nyelvet művelni, a nemzeti művelődést főleg népies irányban terjeszteni, 's az ősvárosi közönséget nemesebb színházi élvezet által öntudatra ébresztve abban a tudomány és művészet megkedvelését növelni.” Még hangsúlyozottabb a városi színházi bizottmány (egy, a városi ügyintézésben már a XVIII. sz. vége óta állandóan szereplő testület) hazafias állásfoglalása, amikor június 1-i ülésében indítványozza állandó magyar népszínház létesítését, hiszen „a színházi intézetek nem csupán a' közönség mulattatására, hanem egyszersmind az ifjú sarjadék, valamint jellemének, úgy szívének kiképzésére 's az alkotmányos szellem szabadság iránti előszeretetének és tiszta erkölcsiség gyarapítására 's kiterjesztésére szolgálnak...” Ezt követte a jún. 11-i közgyűlés, amelyen az egyik tanácsúr kijelentette: elég szégyen ugyan, hogy ők nem beszélnek magyarul, de legalább a gyermekeiknek meg kell tanulniuk, s e célból budai magyar színházra szükség van.

A nyár folyamán megindult tehát az átalakítási munkálat. A terveket Gerster és Frey építészek készítették el, a berendezés pest-budai és pozsonyi iparosok munkája volt. A színház nem volt nagy, a Nemzeti Színháznál is jóval kisebb. Földszintjén 280 piros posztós zártszék állott, két oldalt, kissé magasítva, 84 karszék. Mögöttük 180—200 személy számára állóhely. Az első emeleten 28 nyitott, a prosceniumban 4 zárt páholy, a második emeleten 140 karzati zártszék és 300 állóhely volt. A változási függönyre, Molnár saját elgondolása szerint, Kisfaludy Károly és Szigligeti mellszobrát festette a pozsonyi Horn, az első függönnyt „eszményesítő és hazafi kegyeletből” a pesti Mayer György készítette. A homlokzaton, kívülről, a régi balatonfüredi színház felirata ékeskedett: „Hazafiság a nemzetiségnek.” Harminc esztendeje volt annak, hogy Kisfaludy Sándor ezt a hangzatos címet íratta színháza oromzatára, s 1861-ben, Pesten, kicsit már megmosolyogta a párizsi élclapokon iskolázott újságíró. Ez a felirat is állandó témája lett a későbbi, Molnár ugratására szánt tréfalközléseknek.¹³

A főváros népe nagy lelkesedéssel „pártolta” a színházat, kezdve azon, hogy urak, úrfiak, grófnők és bércsisok egyaránt segítettek a kubikos-munka elvégzésében, s folytatva az előadások látogatásán és magasztalásán. Egyelőre mindenki a Népszínházba járt, arról beszélt, írt, számára szerzett népdalt vagy magyar ábrándot, s nem egy vélemény a Nemzeti Színház fölé helyezte. Kevésbé megalapozott intézmény talán meg is sínylette volna ezt a hirtelen támadt nagy ellenzést, a Kerepesi út azonban kiállta.

Mielőtt tovább haladnánk a Budai Népszínház történetének vizsgálatában, most, a megnyitást követő első előadások során, amikor az

egész sajtó állandóan csak párhuzamot vont a két színház teljesítménye között, meg kell egy percre állanunk az egykorú Nemzeti Színháznál. Az újságok — kevés kivétellel — általában úgy találták, hogy Molnárnál lökhetőbb a ritmus, összevágóbbak az előadások, halkabb a sűgő és ifjabbak a színészek, mint a Duna másik partján. Így talán kezdjük mi is negatívumokkal s ragadjuk ki azokat a hol komolyan, hol tréfásan hangoztatott panaszokat, amikkel a „nemzeti színészeket” illetni szokták.

Az intendáns, ekkor Nyéky, felületes és korlátolt vidéki földesúr-típus, a játék a klikkek — helyesebben : a klikk — kezében. Szigligeti a dramaturg, rendező, általában a drámai igazgató. Űgyes színdarabgyártó nagyiparos, aki a színháznál hónapokig elfektetett, bírálendő színművekből olykor-olykor nem áttal kiúrogatni. Az operai játék mindenható ura Erkel. Magyarul ritkán beszél, akkor sem jól, hanem kitűnő zenei memóriája van : Rossini, Donizetti melódiái akkor is fűlében csengenek, amikor éppen saját operáit kottázza le. A klikket emlegetve, Egressy nevét nemigen merik felhozni ; kíméletlen felháborodása senki előtt sem hátrál meg, s így jó vele csínyján bánni. De a jó, csöndes Felekinék már szeretik a szemére vetni, hogy szép feleségével együtt ők ketten teszik zsebre a legszebb gázsit a színháznál, s a kitűnő modorú Szerdahelyiről is nyíltan beszélnek, hogy intendáns bukhat, intendáns jöhet : a spiritus rector ő marad.¹⁴

Nézzük mármost, hogy száz esztendő távlatából mennyire életképesek ezek a vádak?

Való igaz, hogy Nyéky, mint száz intendáns közül kilencvenkilenc, nem sok érdemmel dicsekedhetett. A klikk azonban, amely mögötte állt, az ország színházi életének legjobbait foglalta magában, olyan nevek hordozóit, akiknek születési és halálozási évfordulóin ma kegyeletes ünnepet ül az egész magyar nép.

Szigligeti hosszú éveken, sőt évtizedeken át megnyert minden akadémiai pályázatot, ezért sok irigye volt. Azonban az eredeti műsor túlnyomó része az ő darabjaiból állott, s ha csupán összeköttetések révén boldoguló, kisebb inkorrektiségektől sem visszariadó törtető volt, miért festette a képét Molnár színháza függönyére? Mennyire rövidlátásra vall az is, hogy kortársai nem ismerik fel színszerűségének titkát! Hogyne értett volna a színi hatáshoz olyan valaki, aki csaknem harminc éve színháznál él? Ugyanúgy értett hozzá, a maga kisebb tehetségével, mint a színész Shakespeare, a színész Molière és a színész Katona. Erkel, ez szintén igaz, törte a magyar nyelvet. De ha történetesen úgy beszél, mint Arany János, akkor sem lett volna kihez szólnia, mert a zenekar megfelelő muzikalitású fővárosi német és zsidó polgárokból állott, aminthogy a Népszínház sem toborozhatta a magáét máshonnan, ezek pedig ekkor még egy szót sem tudtak magyarul. Zenei érdemeiről ma már vitatkozni sem illik. Egressy, Feleki és még több elsőrendű tag valóban egymást támogatva küzdött egy életen át, kicsinyes intendánsok, értelmetlen kritikák, tehetségtelen, de protekcióval

rendelkező átlagszínészek ellen. Küzdelmük eredménye a hatvanas évek közepére a színészi rend hatalmas felemelkedése lett. A helyes beszédi fogalmát, a külföldi tanulmányutak szükségességét, a becsületes családi életet a színpad minden izgalma ellenére — hogy egyebet ne is említsünk — Egressy Gábor és a Feleki-pár tette követhető példává, mondhatnánk : divattá. Az is való, hogy Szerdahelyi szava sokat nyomott a latban. De ez a szó olyan ember szájából hangzott el, aki hazájának egyik legműveltebb, legszorgalmasabb dolgozó polgára volt.

Voltak természetesen többé-kevésbé helytálló vádak is ; ilyen volt a gyöngye rendezés kérdése, amit már említettünk, ilyen az a tény, hogy néha — nagyon ritkán — érdemes tag ellen fordult a klikk haragja, s az azután — bárki lett légyen is — az elsőrendű nyugdíjon kívül (ami akkor szép összeg volt, évi 840 Ft) jobb jövőre nem számíthatott.

Mindent összevéve azonban, a Nemzeti Színház művészeinek nagy tekintélye volt, s végső értékelésüként egy német kortárs szavait idézzük, olyanét, aki ismerte, de nem szerette őket : a Nemzeti Színház színészei egytől-egyig magyar születésűek. Minden elismerést megérdemelnek. Van bennük hivatástudat, valamennyien lelkes hazafiak és állandóan töreksenek magasabb kiképzésre.¹⁵

Biztos anyagi helyzetük, művészi öntudatuk magától értetődővé teszi, hogy a „nemzeti színészek” sohasem nézték vetélytársaknak a népszínháziakat. Ellenkezőleg : az ország első színházának kapui évről évre megnyíltak, hogy a Népszínház egy-egy tagját befogadják.

Természetesen 1861 őszén, az indulás hónapjaiban nem lehetett még tudni, Molnár társulatának tagjai közül ki hordozza tarsolyában a Nemzeti színházi tagság marsallbotját, annál kevésbé, mert szervezet, szellem, sőt, hogy Molnár kedvenc szavát használjuk : eszmények is mások voltak itt, mint ott.

A Kerepesi úti sociétaire-ek arisztokratikus köztársasága helyett Budán egy igazgató vezetése alatt állott a társulat. Neki köszönhették, hogy a fővárosba kerültek, ő rendezett, irányított és állította össze a műsört. Gondjait és nehézségeit nemigen tárta színészei elé, mert a színháznál a szubordinációt többre becsülte a koordinációnál. Tudta is ezt Kakas Márton, meg is zengte hosszú énekben. Tréfásan jellemző néhány sora hadd álljon itt :

Én vagyok Magyarországon
Én vagyok Európában,
Én vagyok a kerek földön
A legszánalomraméltóbb
„Függő, felelős miniszter ;”

Vagyok legeslegelőbb a
Saját belügyminiszterem ;
Tőlem kérdik, mi hol álljon?
Ki mit huzzon a lábára?

Vagyok külügyminiszter is :
Mindenféle külhatalom,
Tágabb és szűkebb casinó,
Mi lesz holnap, holnapután?
Ki lesz király, herceg, lovag,
Pásztor, kertész, inas, koldus?
Mind nekem kell kinevezni!
És minden kinevezésem
Csupán csak provisorium :
Egy esténél tovább nem tart.

Erkélypublikum és páholy,
 A magyar Akadémia,
 És az uri lovar-egylet
 Influenziroz tanáccsal:
 Az egyik az operának,
 A másik meg a drámának,
 A harmadik a balletnek
 (N. B. A vers már a provizorium
 korában keletkezett.)

Kivánná kitágítani
 Az ő világi hatalmát.
 Oh a budai népszínház
 Respublico-monarchicus
 Államának prezidense
 A legszánalomraméltóbb
 Pótentátja a világnak!¹⁸

Molnár korlátlan hatalommal uralkodott tehát tagjai fölött, fizette is őket, kivált eleinte, amikor volt miből. Méltányosságára vall, hogy a színészek közül Bihari és Béneyi, akik vele egy szakon működő drámai hősök voltak, álltak közel a szívéhez. Biharinak szép hangja és még Molnárt is kielégítő pátosza volt, később azonban lelépett a színi pályáról. Béneyi jó kiállítású legény volt, fiatal ember, sem ekkor, sem később nem lett belőle valami nagy színész, de polgári józansággal megcsinálta szerepeit. Volt benne szervezői képesség és feltörekvés; néhány évvel később pénzt, szép szót latba vetett, hogy beülhessen Molnár helyére a Népszínházba. Ez nem sikerült ugyan, de a későbbi Színészegyesületben megtalálta érvényesülési terét. Tehetséges és rokon-szenves ifjú volt Együd István, akit Molnár népszínmű-énekesnek, bonvivánnak, rendezőnek egyaránt felhasznált, s aki mindezekbe — idők folyamán — jól bele is tanult. A Budai Népszínház 1864-i bukása után Együd vidékre ment, s a debreceni színház egyik erősségévé vált. Színlapok hosszú sora, debreceni vagy nagyváradai előadások emléke hirdeti színészi és rendezői működését. Később Pestre került, az 1874-ben megnyílt Pesti Népszínházhoz, s ennek tagjaként halt meg férfikora delén.

Debrecenbe távozott, de sohasem tért vissza többé a fővárosba Dózsa József. Már 1861-ben is meglelt ember volt, komoly, szorgalmas, megbízható. Jellemszínész volt és mindenféle prózai műfajban jól megállta a helyét. Az ő emlékét is sok debreceni, nagyváradai, sőt kolozsvári színlap őrzi; egyformán rábízhatták Kentet a Lear királyban vagy egy apaszerepet Szigligeti bármelyik darabjában. Simonyi már sokkal vastagabban kente a festéket idős szerepeinek az arculatára: ő lett a híres Dunanan apó a Budai Népszínház első nagy Offenbach-sikerében. Nem a nagy tehetség, inkább az összekötöttség juttatta idők folytán Szilágyi Bélát — Bulyovszkyné Szilágyi Lilla testvérét — és Vasvári Kovács Józsefet a Nemzeti Színházhoz. Kassai Vidor a színház életének első idejében kezdte meg színészi pályafutását. Emlékirataiban bő és szellemes, ha nem is mindig objektív leírását nyújtja eseményeknek és kollégáknak. Kassait a sors éles értelemmel, nagy szorgalommal, érzékeny kedéllyel és törpe termettel verte meg. Mindez komoly színpadi sikereket és diszharmonikus jellemet eredményezett, amihez Jászai Marival kötött szerencsétlen házassága csak hozzájárult. Mint táncoskomikus kezdte Molnárnál, s jöllehet művelt, gondolkozó színész volt, sohasem került be a Nemzeti Színházhoz. Epés természete rövidesen

magára bőszítette a „nagyok” egyikét-másikat, s bár a fővárosban futotta meg színi pályáját, végig csak a Népszínháznál. Sohasem adatott meg neki, hogy Lendvay és Egressy színházában eljátszhassa Lear bolondját . . .

Molnár Györgyben, a rendező-igazgató mögött mindig egy kicsit háttérbe szorul színészi mivolta. Holott szívesen játszott.

Színészi egyéniségének kialakulása nem történt szerencsés körülmények között. Kezdetben szegényes kis truppok körében hanyódott, s minthogy nem élt soha nagy városban, nem lehettek más tapasztalatai, mint amiket azoknál szerzett. Egész egyénisége a hősi, a romantikus felé vonzotta. Nagy szerencsétlenségére nem az id. Lendvay és Egressy alakították első ifjúsága idején, hanem Pergő Celesztin, Dézsi Zsigmond és Komáromy Samu. Sem megfelelő kapcsolatai, sem elegendő tanultsága nem voltak ahhoz, hogy ténylegesen, vagy legalább lélekben fel tudjon szabadulni az ő, már erősen elavult játékmódoruk hatása alól. Az ifjúkori rossz beidegzés — ha szabad ezt a kicsit szokatlan kifejezést itt alkalmaznunk — tette őt olyan modoros színésszé, hogy a Nemzeti Színház együttesében sem előbb, sem később nem tudott gyökeret verni. Kassai azt írja róla, hogy mesterkélten, de csillogóan játszott. Még plasztikusabb azonban Ágainak, ennek a hihetetlenül éles szemű, nagy műveltségű humoristának a leírása: „Játékában csak úgy lángol a görögtűz, mimikája olyan, mintha Párizsból hozatná hozzá a gépeket; declamációja mesterséges vízesés, holott sziklazuhatag lehetne.”

Ha mesterkélte, ha modoros volt is, jelentéktelen színész nem volt. Az a lelkesedés, ami állandóan cselekvésre, és pedig a köz érdekében való cselekvésre ösztönözte, szuggesztív egyéniséggé tette a színpadon is. Mikor K. Papp Miklós egy ízben a magyar tragikus színészekről írt tanulmányt és az ifj. Lendvayt és E. Kovács Gyulát elemezte, Újházi felháborodva jegyezte meg: hogyan lehet ilyenkor *nem Molnár-ról* írni? Igaz, hogy pápább volt a pápánál, deklamálósabb a Nemzeti Színház klasszikus hagyományainál is, de amikor elhagyta a fővárost és helyébe — rövid időre — az akkor még kezdő E. Kovács került, az újságíró így kiált fel: „Goethe ist tot und Eckermann noch am Leben?”

Daliás termet, szabályos vonások, kellemes hang már akkor is birtokában voltak, amikor a színpadra lépett. A jövőre nagy rendezője azonban a mozdulatok szépségét is fontosnak tartotta. Szegénységére jellemző, hogy mozdulatait nem tükör előtt gyakorolta be, hanem azoknak árnyékát figyelte a gyertyafénynél. Megfelelő tükre nem volt . . . Színházelméleti munkák elolvasására sem ideje, sem türelme nem volt, de ha valaki ilyesmit magyarázott neki, mohón figyelt rá, s maga is kialakított a játékról valamilyen teóriát. Társulatának 1861—1870 között kétségtelenül ő volt legnagyobb színésze.

A női tagok sorában három primadonna (?) is volt: Molnár Györgyné Hetényi Laura, népszínmű-énekesnő, a gyönyörű Szépné Mátray Laura és Harmath Emma. Hetényi Laura házassága időnap

előtt zátonyra futott — nem az ő hibájából. Elhagyta a Budai Népszínházat és Debrecenbe vonult vissza. Kassai tudomása szerint ott is halt meg. A hetvenes években még játszott, de már anyaszerepeket. Szépné Mátray Laura sok színpadi taps után egy előkelő házasság révébe evezett, Harmath Emma pedig, 1861-ben még szubrett, akinek mindig a hangja ellen volt kifogás, Bényei felesége lett és szintén nem hagyott maradandó emléket maga után.

Táncos szerepekre tartogatta Molnár a Szöllősy nővéreket, Rózsát és Piroskát, s az akkor még egészen ifjú Libera Gizellát. A két Szöllősy lány közül Rózsa hamarosan átkerült a Nemzetibe, a gyakran betegeskedő Prielle Kornélia standingjének. Piroska férjhez ment s még évekig találkozunk vele, asszonynevén, Debrecen—Nagyvárad környékén, majd újra Budán. Molnár keze alatt a vidám leánykák, amolyan Szigligeti-féle naivák szerepkörét is betöltötték. A kis Libera főleg operettekben lépett fel, ő adta kölcsön nevét a karikírozott táncosnőnek a Borszem Jankó számára; mint Ugrondi Libella vonult be az irodalomba.¹⁷

Molnárnak zenekarra is volt szüksége, mert a népszínművek — kezdetben még csak effélékről volt szó — nem lehettek el zenekíséret nélkül. Karmestere, Sziklavölgyi, szépen hangzó magyar nevet vett fel, hanem azért éppen úgy, mint utódai, Lustig-Víg és Jacoby Jakab vagy Langfort Emmanuel első hegedűs és Laszdorfer Sándor fuvolás, ő sem volt magyar.¹⁸

A Budai Népszínház 1861. szeptember 14-én nyitotta meg kapuját. Az alkotmánynak, országgyűlésnek, nagy reményeknek akkorra már vége volt, Mailáth helyét a helytartótanács élén Pálffy Móric tábornok vette át. Pálffy nem nézte jó szemmel a színház működését, de bölcsen meg volt győződve róla, hogy előadásai kevesebb port fognak felverni, mint bezáratása verne, s így semmit sem tett ellene. A színházakra vonatkozó ügymenetet azonban legfelsőbb fokon saját döntése alá vonta. Az igazgatókat szigorúan kötelezte a műsor időnkénti felterjesztésére, és figyelte, hogy a színészek politikai színezettel ne rögtönözzenek.

A színház fennállásának első másfél évében a rögtönzés terén bizony nem egy kifogásolnivaló akadt, s Worafka több ízben a színház bezáratásával fenyegetődött. A „notabenék”, mint színházi nyelven mondták, kivált vidéken elterjedtek voltak, s adott esetben a rendszer elleni megjegyzésekké élesedtek.

Az első hónapok műsora azonban nem kellett hogy izgalomba ejtse Worafka rendőrigazgatót vagy Pálffyt. A Bánk-bán-t ugyan nem a fővárosban elfogadott, hanem a vidéken használt, tehát szelidebb törlésekkel adták, de a Herman gróf (A. Dumas père-Csepregi L.), a Hagyatok olvasni (Töpfer—Nagy I.), a Don Caesar de Bazan (Dumanoir—D'Ennery—Diósi M.), vagy éppen a Kronsteini harcjáték (Holbein—Komlóssy) már a Nemzeti Színházban agyonjátzott, halálra únt és régen félretett darabok voltak. Ezekbe részint fiatal diákok jártak, hogy a

társulat ifjú szendéit csodálják, részint öregek, hogy ifjúkori emlékeiken elborongjanak. Molnár végigjátszotta megszokott vidéki műsorát, éppen úgy, mint Szegeden vagy Debrecenben tette volna, s a jól összetanult poros daraboknak meg is volt a maguk rokonszenvező közönsége.¹⁹

A népszínművek azonban többet nyújtottak jól betanult kosztümös képsorozatnál. Oka ennek is elsősorban Molnár rendezői tehetsége volt. Saját szavai szerint színházának „kitűnő egyénei voltak, . . . kik különös pezsgő elevenséggel és eredeti vonásokkal egyénítették szerepeiket”. Kórusa és táncszemélyzete „csupa friss virágszálból állott, kik a pajzanságot a szilajságig vitték s kardalaikkal, karének melletti tánczaikkal mindenütt elragadták a közönséget”. A Nemzeti Színháznál az volt az általános szokás, hogy az énekezőszámokat az operai kar adta elő, táncolni pedig a balletkar táncolt. Természetes, hogy ebben sok az erőltettség, s ez azonnal nyilvánvalóvá vált, mihelyt Molnár a maga realisabb elképzelését színpadra hozta, hogy ti. az ünneplő paraszti tömeg ugyanazon tagjai énekelnek, táncolnak, úgy, amint egy arató- vagy szüreti mulatságon tényleg lenni szokott. A népszínművek nem voltak újak. A Pütkösi királynő, a Szökött katona, a Peleskei nótárius tisztes színi pályára tekinthettek vissza, azonban a budaiak „nagy kedvvel is játszották . . . és mert mindenütt szerették, egy-egy városban többször is és gyakran . . . adták, úgy ment közöttök . . . mint a karikacsapás”. „Olyanok voltak, mint falu alatt a pázsiton cziczázó, ünneplő nép.”²⁰

Milyenek lehettek valójában Molnár népi jelenetei? Talán nem tévedünk, ha azt tartjuk, hogy teremtő tehetségének ez a nehezen visszaidézhető megnyilatkozása nem vészett el teljesen. A művészetek hatnak egymásra. Egy kor festészetéből mindig sokat megláthatunk a kor színpadjáról is. Ha megnézzük Barabás „A menyasszony érkezése” c. nagy kompozícióját, szinte látjuk a budai színpadot: a szépen kipirosított arcú szereplőket, a felfürtözött hajú paraszti vőlegényt, a háttér vásznára felfestett falusi templomot s a nádfedeles házikókat a kásírozott fehér galambokkal. Vagy a „Katonafogdosás” sötétes tónusú, drámaian mozgalmas jelenete nem idézi-e eszünkbe a Szökött katonát? Még a tornác is olyan, mint azon a litográfián, amely a Nemzeti Színház előadásáról készült, a sokkal szenvedélyesebb beállítás azonban már a Molnár-féle elképzeléshez illik.

A festői kedvelése és az a képessége, hogy meg is tudja valósítani, vonzotta Molnárt a kosztümös drámákhoz és a tablókhoz. Madarász Viktor, Székely Bertalan képzeletének a szárnyán kell megközelítenünk ezeket a közel száz éves színpadképeket. A görögtűz fényének a természetes megvilágítástól enyhén eltérő árnyalata is ott ég Székely Dobó Katicája mögött.

Bármilyen jól betanult műsora volt Molnárnak, öt-hat hónapi fővárosi játék során csak kikopott belőle. A vidéki játékrend során néhány hónapnál tovább még nagy városokban sem időzött egy-egy színtársulat. Így lehetővé vált a kevés számú, lassan begyakorolható új színművek

rendszere. A fővárosban ez nem ment. Molnár úgy cselekedett, amint ebben az esetben a legbölcsebbnek vélte. Mivel sokszor és hangosan közzétett programja szerint elsősorban a népi rétegek számára kívánt színházat játszani, s mivel a színműírók java része a Nemzeti Színházhoz volt szokva, pályázatot hirdetett népszínművekre. Pályadíjul ötven aranyat tűzött ki, s a színmű előadását biztosította. A pályázat jellegés volt. Nem tudjuk, vajon kiktől remélt vagy tételezett fel eredményes működést az ifjú direktor, a pályázat azonban inkább reklámnak sikerült jól, mint irodalmi megihletésnek. A közönség ugyanis elment a népszínmű-előadásokra, mert elterjedt a nézet, hogy „népszínművet ide jövőnk nézni s nem a nemzeti színházba”.

A bemutatott népszínművek szerzői kevéssé gyakorlott vagy már divatja múlt írók voltak. Szigligeti, Szigeti nem Molnárnak dolgoztak. Jelentkezett azonban az öreg Balog István, s az ifjú Almási Balog Tihamér meg Berczik Árpád. A darabok gyengék, enyhe esetben unalmasak, néha megbotránkoztatóan parlagiak vagy együgyűek voltak. Elmaradt az a vonzóerő is, amit a kitűnő együttes, az összevágó előadás jelentett az eddigi népszínmű-esteken. Ezek a darabok nem harmincad-szor-negyvenedszer mentek a társulatnál, hanem először, s egy részük soha többet. A legjobb rendezés sem biztosíthatott számukra olyan gördülékeny előadást, mint a híres Peleskei nótárius vagy Pünkösdi királynő esteken volt. Az első három-négy bemutató után már vonzóerőnek sem váltak be a pályaszínművek, a közönség megcsömörlött tőlük.²¹

Mikor a fővárosban megvetette a lábát, Molnárnak valóban őszinte lelkesedés, áldozatkészség, valami nagyot-adni-akarás volt. Olyan nagyvárosi rétegeket akart színházba járásra szoktatni, amelyek addig nem ismerték a színi kultúrát. Csak részben gondolt a budai német polgárság megnyerésére — noha ezt is remélte és joggal remélhette is —, fő célja azonban a szegények művelése volt. Ez okból a színház megnyitásától fogva hirdette, hogy a fizetni képtelenek számára „díjmentes népelőadásokat” rendez. Az elgondolás igen szociális volt, teljesen szokatlan abban a korban. Ha lélektanilag rugóit keressük, bizonyosan Molnár nyomorúságos gyermekkorában találjuk meg, amikor az özvegy kántorné ütött-kopott fiacskája félve lopózkodott be a nagyváradi színtársulat előadásaira. Számára a legnagyobb élmény, a sors legnagyobb jótéteménye a színelőadás volt, másokat is akart benne részesíteni.

A díjmentes népelőadások a nyolcadik alkalomtól fogva nem az egész nézőtérre, hanem csak a földszinti állóhelyekre és a karzatra vonatkozólag váltak díjmentessé. A megfelelő utalványokat a városi hatóság osztotta ki. (Teljesen ingyenes előadásokat tartani azért nem volt lehetséges, mert a napi bevételnek legalább a napi kiadásokat fedeznie kellett.)²²

A népelőadásokkal kapcsolatban a sajtó nem támasztott semmiféle igényt. Ez volt az a tér, ahol sem a Casino, sem a Jockey Club, sem az Akadémia nem szólt bele Molnár dolgába. Teljesen rábízták, hogy

nevelje a népet, ahogyan tudja és akarja, s ő nem csinálta rosszul. A színház bizonytalan anyagi helyzete idővel végét vetette ennek a kultúr-jótékonykodásnak, de amíg folyt, sok érdemes és látványos est jutott a szegények osztályrészéül. A műsor rendszeren úgy volt összeválogatva, hogy valami hazafias, kosztümös darab vagy élőkép egy zenés számmal s egy vígjátékkal került előadásra. Szigliheti, Jókai, Dobsa történelmi színműveinek egy-egy felvonása, hatásos, képszerű jelenetekkel, egy-egy magyar tánc a két Szöllősy nővér előadásában, a Püncösdi királynő nagy tömegjelenete, a Peleskei nótárius — mind sorra jöttek. Havonként egy-kétszer tartottak ingyenelőadást, és egy évnél tovább élvezhették a budai szegények Molnár szívességét.

Pár évtizeddel korábban Bajza a Nemzeti Színház vasárnapi közönségéről a lekicsinylés nem is tompított hangján írt, holott az ott becsmért színházlátogatók fizettek a jegyükért, tehát aligha a nép legszegényebbjei közül kerültek ki. Molnárék lelkes népi publikumuknak mindig örömmel, lelkesen játszottak.

A széles népi tömegek színházi nevelésére törekvő Molnár indítékait egyéni adottságain kívül — származás, e korban csaknem egyedülálló szociális érzék — minden bizonnyal politikai meggyőződéséből is merítette. Mint a korabeli magyar színészek kilencven százaléka, ő is Kossuthpárti, ún. „negyvennyolcas” vagy „függetlenségi” volt. Politikai állásfoglalását sohasem is titkolta. Kossuth álláspontját tette magáévá nemcsak akkor, amikor franciabarátságával tüntetett Garnier-Pages színházi ünnepeltetésének megrendezésével, vagy amikor párizsi útja alkalmával kapcsolatba lépett Kossuth titkárságával, hanem átvette a dunai konföderáció eszméjét is és igyekezett a környező népekkel, elsősorban a szerbekkel és horvátokkal baráti viszonyt teremteni. Hogy mint függetlenségi politikus, éppen úgy nem kapott támogatást, mint ahogyan szociális törekvéseit sem támogatta senki, az korának zűrzavaros belpolitikájával magyarázható, kudarcait érthetővé teszi, de szándékainak emelkedettségéből nem von le.

Molnár a Budai Népszínházzal tulajdonképpen két célt akart elérni: egyrészt a Nemzeti Színháznál eddig méltatlanul mellőzött, vagy ott nem is próbálkozó szerzők számára kívánt teret nyújtani, másrészt szórakoztatni és művelni akarta a nagyvárosi társadalom színházhoz eddig még nem szokott részét. Mind a két törekvés eléggé nem hangsúlyozható szociális érzékével magyarázható. Szerzőket avatni és a népet művelni, egyaránt a társadalom szolgálatát jelenti.

Az új szerzőkkel, ami a népszínmű terén mutatkozó eredményt illeti, nem sok sikere volt. Két célkitűzését — úgy látszott — nem lehet egy nevezőre hozni. Azok az írók, akik egy-két év alatt mégiscsak köréje tömörültek, nem annyira a népszínmű, mint inkább a hazafias színmű, a vígjáték, sőt — Bényey—Allaga — a daljáték műzsájának hódoltak. Kempelen Győző, Berczik Árpád, Toldy István, A. Balogh Tihamér, Dobsa Lajos, Tarnay Pál, Udvardy Vince, Jósika Kálmán, Turcsányi Gyula — aligha van ma Magyarországon olvasott ember,

aki valaha egy sorukat is átfutotta, ha csak mint tudományos kutató nem. Átlátszó bonyodalmú vígjátékok, vagy a kelleténél több szálból fűzött és kusza hazafias darabok szerzői voltak. Darabjaikról az egykorú bíráló csak a baráti kapcsolat alapján írt elismerőleg és többet adhatunk az elfogulatlan bíráló kritikájára, vagy Worafka rendőri jelentéseinek néha határozottan éles szemű megállapításaira, mint a dicséretekre.²³

Ezek között az írók között voltak tehetségesek. Berczik Árpád idővel jó vígjátékokat írt a korabeli fogyasztóközönség számára. Toldy István, a művelt jogász, probléma-felvetéseivel megalapozta azt a híret, hogy haladó szellemű. Színpadi gyakorlatuk azonban egyáltalán semmi sem volt. Nem érezték meg azt a pillanatot, amikor egyik szereplő át kell hogy adja a szót a másiknak, nem voltak tisztában vele, hogy mennyi időt lehet a színpadon pusztá mimikával kitölteni, hogy mikor és milyen mondattal kell a színpad mögé lépnie a hősnek, hogy nyílt-színi tapsot kapjon távozásakor. Ezekben a fogyatkozásokon ügyes színházi mesterember segíthetett volna, a Budai Népszínháznál azonban nem volt kéznél efféle.

Molnár színre hozta ezeknek az íróknak a színműveit, de mint dramaturg nem nyúlt alkotásaikhoz. Ebben az időben — fiatal, vidéki igazgató volt csak! — kissé elfogódott volt fővárosi írókkal szemben még akkor is, ha csak most serkent a bajúszuk. Sorsa voltaképpen ezek kezében volt, hiszen túlnyomó többségük, mint újságíró, rengeteget használhatott vagy árthatott neki. Ezen túlmenőleg sem tudott volna azonban megfelelően átírni valamit. Nem volt tehetsége az íráshoz, nem volt sem tanult, sem szellemes. Sokat tett azonban a színrehozatal mikéntjével. Beleélte magát ezekbe a drámákba, vígjátékokba — nem volt nagy feladat —, igyekezett megfelelő ruhákról, díszletekről, világítási effektusokról gondoskodni, s amíg anyagi bajok miatt a társaság feletti egyeduralom ki nem csúszott a kezéből, iparkodott arról is gondoskodni, hogy színészei elkészülve lépjenek ki a színpadra.

Mint egy irodalmi színház vezetője, nagy alkotásának Dobsa : István, első magyar király c. művének színrehozatalát tekintette.

Dobsa nem volt már kezdő író, több történelmi színműve szerepelt és bukott meg a Nemzeti színpadán is. Az István király, sok szereplőjével, csengő-bongó verseivel, vízióival pontosan az volt, amit Molnár színpadra vinni tudott és szeretett. Nagy gondolatok átélésére itt sem volt szükség. Az István király-probléma fél évszázada szolgált Magyarországon színpadi célokat. Annak idején a nagy Német Színházat Kotzebue : István, magyarok első jóltevőjével (König Stephan, Ungarns erste Wohltäter) nyitották meg, azóta a témának több variánsa forgott a hazai színpadokon. Itt természetesen már nem a kereszténység jótéteményeiről volt szó, mint az I. Ferenc korabeli megfogalmazásnál, hanem a magyar vagy az idegen uralom kérdése forgott szóban, de a szereplők jelleme, a lehetséges fordulatok adva voltak. Mindenki ismerte a történetet. Az egész többé-kevésbé olyan volt, mint egy Aiszkhülosz-

tragédia Athénben, ahol a mitológiával minden néző tisztában volt. A színrehozatalt tehát szép díszletek, jól begyakorolt mozdulatok, pontos versmondás, kissé vidékiesen túlzott, de itt nem feltűnő pátosz és a hazafias szövegek kiemelése jelentette Molnár részéről. A darabnak megfelelő sikere volt, többször egymás után előadták, majd később is évente néhányszor, a vidék pedig sietett átvenni.²⁴

Teljesen csődöt mondott Molnár mint színrehozó a francia vígjátékoknál. A hatvanas évek elején még párizsi útja előtt állott, s ezt tán nem is róhatjuk fel hibájául, ezen a téren azonban Párizsban sem tanult semmit. Mindaz, ami természetes báj, könnyedség, vagy éppen humor volt, érthetetlen maradt számára. Sardou és Dumanoir úgy botladoztak a Budai Népszínház színpadán, mint a közel fél évszázaddal korosabb Kisfaludy-vígjátékok szereplői.*

Magyarországon még kezdő drámaíró sem volt annyi, hogy azok színművei egy színház műsorát meg tudják tölteni egy olyan korban, amikor négy-öttnél többször nem volt szokás megismételni a darabokat. Amikor sem új népszínmű, sem Molnár ifjú barátainak újdonságai nem nyújtottak lehetőséget valami kis színházi eseményre, hosszú évtizedeken át elkoptatott darabok kerültek színre. Töpfer, Meisl, Birch-Pfeiffer, de még Mallefille és Artigues vagy Diniaux és Lemoyne** sem voltak olyan szerzők, akiken kapott a pesti közönség. A Nemzeti Színház is adta ugyan a darabjaikat, ha éppen nem volt soron klasszikus vagy valami újabb francia siker. De a Nemzeti ezeket a lomtárba való jószágokat mindig ki tudta öltöztetni valahogyan: a vígjátékokba betették Szathmáryné vagy Szerdahelyit, Priellet, a drámákban Egressy grandiózus játéka vagy Felekiné szépsége vonzott.²⁵ Molnárnak nem voltak nagy színészei. Ami nála ócskaság volt, az poros volt, unalmas és sivár. A színházban pedig a legtöbb nap hétköznap. A színház kezdett rosszúl menni.

Egy évvel a megnyitás után Molnár a tönk szélén állott. Társulatának becsvágyára és fegyelmezettségére jellemző, hogy ezekben a szűkös napokban, amikor nem fizetést, hanem napi kosztpénzt, néhány hatost osztogatott, nem oszlott szét. A vágy, hogy a fővárosban maradhassanak, erősebb volt, mint a biztos megélhetés reménye egy rendezett vidéki társulatnál, Latabárnál vagy Reszlernél. A kérdés mégis megoldódott, a Népszínház nem csukott be, sőt új erőre kapott. A fordulat megint jellemző volt erre az intézményre, amely úgyszólván kizárólag Molnár életéből szívta az erejét.

* Sardou, Victorien (1831–1908), a leghatásosabb francia drámaíró-mesteremberek egyike. Működésének fő tere a társadalmi színmű volt. Dumanoir, Philippe François Pinet (1806–1865), a nagy romantikusok hatása alatt, szívesen írt történelmi tárgyú színművet is; legtöbbet más szerzők társaként szerepelt.

** Meisl, Karl (1775–1853) bécsi bohózatíró. — Mallefille, Félicien, Artigues, N., Diniaux, Prosper és Lemoyne, G. B., annyira jelentéktelen múlt századbeli francia drámaírók, hogy adataikat csak a legnagyobb szaklexikonok tartják nyilván, műveik pedig teljesen kikoptak már a színházakból.

Batthyány Artur Kázmér gróf elvált felesége, Apraxin Júlia grófnő, viszontagsággal teli élete során elért arra a pontra, hogy társaságát művészekből válogatta össze, s a sivárságot, amit önmagában érzett, művészi munkálkodással akarta enyhíteni. Drámát írt, sűrűn forgott színészek között, s egy napon Molnárral is találkozott. Molnár vonzó jelenség volt, lobogó lelkesedésében sok szuggesztív erő lehetett. Kassai maga is írja, hogy az ifjú igazgató személyi varázsa csak akkor tört meg, amikor beszélni kezdett, mert mondanivalóinak bölcsessége nem vetekedett ideális külsejével — a grófnő azonban nemigen értett, még kevesebbet beszélt magyarul. Az okfejtés logikájának bökkenői nem zavarták tehát, csak azt értette meg, hogy a fiatalember valami hazafias és nemes cél érdekében agitál. Azonnal melléje állott, mint író, következő darabját neki adta, lapot indított, és főként és elsősorban pénzt adott a színház céljára.

A Népszínházat voltaképpen a nyári idény tette tönkre, amikor a hőség miatt kevés volt a látogató, de a napi költség a szokott maradt. Összel a színházbajárási kedv mindig megelégnkül. A nyári deficitet a grófnő kifizette. Újult erővel kezdhetett Molnár munkához.

Igyekezt színházát néhány szerződtetéssel megjavítani. Perrei János balettmester, Campilli mellett, nem érvényesült kellőleg a Nemzetinél, átment tehát a Budai Népszínházhoz. Saját magántanítványain kívül valami kisebb színházi balettkart is összehozott, sőt a prózai színészeknek is betanított pantomímeket. Mint hajdan Déryné és az ifjú Egressy pantomímben tanultak meg jól mozogni, úgy most a kis Kassai sajátította el a művészi tánc elemeit és lépett fel némajátékokban. Felkerült Takács Ádám is, ez a száraz, pedáns, de megbízható színész és rendező.

A megújuló anyagi támasz, az új erők s a saját rendezői képességei sem biztosíthattak azonban Molnárnak tartósan jó üzletmenetet, ha a régi úton halad és azonos műsorgetvet készít a Nemzetivel. Avval, hogy előbb hoz ki egy francia bemutatót, mint a Kerepesi út, annak talán ártott ugyan, de magának nem használt, hiszen Priellet, Szerdahelyit, Szigetit és Felekit nem hozhatta át Budára! — Nem volt államsegélye. Nem volt operája, amelynek előadásai alatt — heti három négy napon át — a drámaiak pihenhetnek, tanulhatnak és kidolgozhatják alakításait. Olyasmi után kellett néznie, ami pénzt hoz a házhoz. Ugyanúgy üzleti kalkulációt kellett csinálnia, mint a német direktoroknak. Ha nem akart visszamenni vidékre, meg kellett találnia azt a valamit, ami az ő egyéni vonzóereje, ami csak nála van, amiért fizetnek.

A népszínmű jól ment. Együd nem volt Szerdahelyi, Harmath Emma nem volt Huber Ida, Szöllősy Piroska nem volt Markovits Ilka, és a népszínmű mégis ment, mert Molnár és az együttes jobb volt, mint a pestiek. De népszínmű kevés volt. Miért ne menne jól Budán Offenbach is, amiben oly sok színt, hangulatot, annyi görögtüzet és táncot lehet alkalmazni?

Molnár egy kicsit szégyelte magát. Ő nem szerette az operettet, s titkon az volt a meggyőződése, hogy a hazafiság nem elsősorban Offenbachhal tartozik a nemzetiségnek. De arról is meg volt győződve, hogy a budai magyar színház : misszió, s ha ehhez a misszióhoz pénz kell, hát ott veszi, ahol tudja.

Betanította tehát a „Dunanan apó” című nagy Offenbach-operettet.

Ez volt a magyar színháztörténetben az első eset, hogy egy színdarabot sorozatban lehetett adni. Bemutató akadt ugyan a télen, még más is, de végeredményében nyárig ebből élt a színház. Molnár igazgatósága alatt összesen százszor adták. Ilyen még nem volt Magyarországon.²⁶

Színháza 1862—63-ra, úgy látszott, biztosítva van. A rendezés kisebb gondjait Takácsra bízva, Molnár, mint magánember is felcsapott romantikusnak.

Apraxin grófnő a francia nyelven kívül tudott ugyan németül is, de magyarul csak annyit, hogy munkái átültetésére utasításokat adhasson fiatal író ismerőseinek. Most elhatározta, hogy színpadra lép, nem kis megdöbbenést okozva tervével elvált férjének és az egész főrangú társaságnak, de még Molnár társulata kebelében is.

Molnár — úgy látszott — jól megfizeti a színház megmentésének árát. Az első hírekre először is Worafka hívatta magához, aki már ukázt kapott Bécsből : a grófnő ne lépjen fel, de ha fellép, semmi esetre sem teheti a saját nevén ! Molnár volt arra hivatva, hogy a grófnőnek elmagyarázza : legalábbis kínos lenne, ha a Batthyány nevet nem mint szerepet, hanem mint szereplőt olvasná a magyar közönség. Rábeszélése sikerrel járt, Júliája a Budai nevet használta színpadi név gyanánt, s csak az Apraxint fűzte hozzá, hogy az inkognitó mégse legyen teljes. A cár távoli alattvalói keveset törődtek budai rokonuk viselt dolgaival.

Ennél nehezebb feladat lehetett betanítani szerepeket valakinek, aki nem tud magyarul. Honfitársaink akkor nagyon kényesek voltak a színpadi beszédre. Magyarországon nyelvjárások alig vannak, az ország kicsiny, a színészek száma csekély, aki van, az meglehetősen egységes irodalmi nyelven beszél. A jó közönség még Bulyovszkyné magyar kiejtésén is fintorgatta az orrát néhány évvel külföldre távozása után, holott Bulyovszkyné szép volt és színésznő volt. Budai Júlia mellett csak kalandos lény szólt. Hanem azért betanult egy vígjátékot, meg Melindát Molnár Bánkja mellé, Annát a „Szigetvári vértanuk”-ban, s a „II. Rákóczy Ferenc” Zrínyi Ilonáját. A nézők jobban szóra-koztak volna a Dunanan-ban, a grófnőnek viszont szép ruhái és csodás ékszerei voltak, amikért érdemes volt megnézni.

Természetes, hogy alapjában véve a Budai Júlia-epizód nem sokat használt a Népszínház hírnevének. Nemcsak szegény Molnárné vált meg a társulattól és ment önkéntes száműzetésbe vidékre, hanem Molnár is jobbnak látta vidéki körútra indulni. A Dunanan apó jól fizetett, Takács, Dózsa, Simonyi, Együd elkormányozták a színházat, s Molnár

és a grófnő Szegedtől Kolozsvárig végigdrámazták az országot. Utána, májusban tanulmányútra indultak Párizsba. Ezzel a grófnő alkalmat nyújtott az első nagy magyar rendezőnek, hogy megismerje a francia színházat, s így történelmi hivatását betöltötte.²⁷

Párizs volt az első nagyváros, amit Molnár látott. Pest bizony még csak akart azzá lenni, s München, ahol útjukban megálltak két napra, sem volt sokkal nagyobb. Legjobban az esti fények s a város rendezettsége lepték meg a született rendezőt, aki a rendőrök mozgásában és öltözetében is a hatásosságot csodálta. Franciául nem tudott, így a színházakban elsősorban a látványosságot, másodsor az ismert darabokat kereste. A Châtelet-színházban feszült figyelemmel csüggött a hadjáratot ábrázoló nagy tömegek felvonulásán, a drámában az öreg Lemaître kissé már idejét múlt pátosza ragadta el. A Théâtre Français-t nem értette meg; sem történelmi érzéke, sem irodalmi ismerete nem volt elég ahhoz, hogy egy nemzedékek-kidolgozta idegen szertartást értékelni tudjon.²⁸

Párizsban sem felejtkezett el kedvencéről, élete nagy alkotásáról, a Budai Népszínházról. A grófnő segítségével érintkezésbe lépett színházi ügynökségekkel. Vásárolt néhány Offenbach-operettet, a szükséges kellékekkel, s néhány laterna magica-szerű vetítógépet, amikkel „szellem-alakokat” varázsolhat majd a bámuló pest-budaiak szeme elé.

Május 1-én indult el Molnár Párizsba a grófnővel és július 18-án ért vissza Budára. Egyedül volt, Júliája most azt határozta, hogy francia színésznő lesz. Jóllehet franciául folyékonyan beszélt, az ottani közönség mégsem mutatkozott elég gálánsnak; idegenszerű kiejtését emlegették, s még annyi színpadi babérig sem jutott el, mint Molnár oldalán Magyarországon... Szegény Molnárt pedig kifütyülték első fellépte alkalmával. Buda még kisváros volt akkor, az efféle merész kalandot színészeknek sem nézte el.²⁹

Molnár még a nyár folyamán bemutatta az óriási tükrök segítségével vetített „szellem-alakokat”. Büszkén írta, hogy Párizs és London után először Buda láthatta e csodát. Emlékirataiban beszámol a sikerről, de hogy voltaképpen miből is állt a mutatvány, azt egy egykorú novella írja le:

...”A budai színház szellem alakjai.

Hiába kísérténém leírni ez új csodát, a tudománynak legújabb vivmánya által előidézett tüneményes légalakokat: a tündérfényű villanyvilágítás által oly valami túlvilági alakokká változnak, minőről fogalmunk alig lehet.

3. képlet. *A csábhölgy enyeltése.* Képzeljék el magoknak nyájas olvasóim egy oly szép 15 éves kis leányt, minőt csak érzéki ábrándjok tud előteremteni, képzeljék ezen búbajos lényt vakító villany-fényben világítva, képzeljék, hogy álmaik legédesebb percében önköz közelik, miként az élő színészhez közeledik a színpadon, s midőn az a szerelem mámorában ölelni akarja, egy boszorkány alak egy dézsa vízzel

leönti. Az alak fénytengerben úszik, míg a lehűtött szerelmes tova kotródhatik.

4. képlet. *Az el nem fogható lengyel.*

Két kozák a híres varsói éjjeli ujjonczozás alkalmával egy lengyel ifjút katonának akar hurczolni. Ámde semmikép sem tudják megkötözni a kozákok, hasztalan vetik derekára, nyakára a hurkot, a kötél keresztül kasul járja, és a muszka csak azt látja, hogy mindannyiszor csizmadiát fogott.

Megkísértettem leírni e tündér-alakokat, midőn újból meg újból elolvastam, csak is akkor látom, hogy mind ez lehetetlen... És mégis vannak emberek, kik azon fáradhatatlan művészhazánkfíát — ki nekünk ennyi gyönyört szerzett... kellőleg nem méltányolják!...” (Deák Farkas beszéde, egy 1864-i naptárban.)

A vetítőkészülék később osztrák vidéki városokban folytatta életútját.³⁰

A nyári és koraőszi idény a lelkes ifjúság szellem-pártolása mellett sem volt jövedelmező. Molnár ismét anyagi zavarokkal küzdött, a tagok „kosztpénzre” fogva működtek — megint ne hallgassuk el azonban, hogy a beteg tagoknak is fizetett. Szorongató anyagi nehézségek mellett készült az Ördög piluláinak látványos előadására.

A XIX. századi magyar színháztörténet egyik legnagyobb színpadi és kasszasikere került dec. 10-én bemutatásra. A rendezés boszorkányos ügyességén kívül sok színpadi gép, sőt az egyszerű kis népszínházi színpad teljes átépítése vált hozzá szükségessé. Abban az időben, amikor még a korszerű színház sem volt a szó mai értelmében véve gépesítve, hanem mindent emberi erővel kellett mozgatni, óriási számú színházi segédszemélyzetet használt Molnár. A napszám nem volt magas, de a rendes díszítőszemélyzet, tizenkét ember mellé még naponta negyvenötöt fizetni, komoly költséget jelentett. Tizenhét napig tartottak a mű színrehozatalának előkészületei, a nagy személyzet azonban minden áldott este kellett, amíg csak a darabot adták.

Molnár fillér nélkül állott, amikor a Pilulák rendezésébe belevágott. Ami pénze még a múlt év sikere, a Dunanan után volt, azt részben elköltötte Párizsban darabokra és kellékekre, részint ráfizette a nyári deficitre. Az új évadot azzal kezdte, hogy adósságot vett fel. A színház számadáskönyvei, sajnos, ha voltak is — de milyen pontatlanok lehettek! — nem maradtak ránk. Valószínű azonban, hogy olyan bizonytalan vállalkozásra, mint a Budai Népszínház volt, csak nagy kockázattal, tehát uzsorakamatra lehetett kölcsönt folyósítani. Molnár ezzel ásta meg kis műintézetének sírját. Az Ördög piluláiból országra szóló siker lett ugyan, de a kamatok minden pénzt felemésztek. A maga korában sok találgatásra adott alkalmat a Népszínház állandó pénzügyi válsága. A közhit általában azt tartotta, hogy az igazgató nagyon költekező. Ez bizonyos tekintetben igaz is volt. Olyan passziói azonban, amik ezeket nyeltek volna el, nem lehettek, illetőleg csak egy volt: a színháza.³¹

Molnár 1861 tavaszán még úgy látta feladatát, hogy Budán ugyan-
azt kell előadni, mint a Kerepesi úton, csak más színészekkel és más-
ként. Meg volt győződve arról, hogy a két intézet között mindössze
annyi különbség van, amennyit a sors tesz szerencsés és kevésbé sze-
rencsés ember között. Az első év végére megtanulta (bár nem vallotta
be), hogy a Nemzeti Színházat nem lehet lehengetni. Azt is belátta,
hogy színháza elsősorban a pesti oldalról nyeri közönségét, ha tehát
meg akar élni, a Nemzetitől elütő műsorra van szüksége, azt kell adnia,
amiben ő nagy, amiben nagyobb, mint Szigligeti: látványos darabokat,
jól rendezett, könnyű fajsúlyú dolgokat.

Ugyanerre az eredményre jutott, hosszú és kínos vergődés után,
a Német Színház is. A sorozatos bukások megtanították a német direktorokat arra, hogy a komoly műfajban a Nemzeti verhetetlen. Mind-
azok a valóban értékes zenészek, akik valamikor a Német Színház
zenekarában ültek, átmentek Erkelhez. A tragédia és a vidám műfajú
prózaí színmű megközelítőleg sem volt olyan jó a németeknél, mint a
Nemzetiben. Egy német Egressyt vagy Szerdahelyit legföljebb rövid
vendéjátékra tudott megfizetni a Német Színház. A német társulat
szervekedett tehát, hogy Offenbach legyen a legfőbb erőssége. A közön-
ségnek az a része, amelyik nem volt operarajongó és — esetleg csak
nyelvi nehézségek miatt — nem volt híve a komoly drámának, így most
két színház között oszlohatott meg: Molnár és a németek között.

Alsdorf bukását a Molnárral való együttműködés, illetőleg fele-
haszonra való játék elhárította ugyan 1861 nyarán, de a menekvés
csak átmeneti volt. A csőd elől másodsorra abban keresett menedéket,
hogy csendes társként maga mellé vette Winter Bernátot. 1863 hús-
vétjén Alsdorf szerződése lejárt volna, Winter azonban már most ajánl-
kozott, hogy átveszi a bérletet és törleszti elődje adósságait.

Winter észak-német protestáns volt. Semmiféle kapcsolat nem
fűzte a magyarsághoz. Kétségtelen volt, hogy nem fog magyar ruhában
fel-alá járni, mint elődje, a pesti polgár, s hogy ha módjában áll, meg
fogja fojtani Molnárékat. Annál is veszélyesebb ellenfél lehetett, mert
értett a rendezéshez és a könnyű műfajhoz, jól fizette tánckarát és
bohózáti színészeit, ügyesen és szívesen vett maga is részt az Offenbach-
operettek előadásain, s egyelőre még pénze is volt. Winteren kívül
egy régi bérlő, Gundy is ajánlkozott a német színházak átvételére, őt
azonban a hatóságok nem kedvelték: bérlete idején a Német Színház
nyagon lezüllött.³²

Alsdorf visszalépésének hírére még egy harmadik jelentkező is
akadt a német színházakra: Molnár György. Önéletrajzának ide-
vonatkozó állítása, hogy ti. a német igazgató kereste vele az össze-
kötötést és hívta őt segítségül, nem felel meg a valóságnak. A németek-
nek eszükbe se jutott Molnár. Ő maga folyamodott a két budai német
intézet igazgatásának elnyeréséért, mégpedig eleinte azzal a feltétellel,
hogy német és magyar előadásokat fog tartani, később azonban vállalta,
hogy csak németül játszik. Tették magyarázatát már az előzőkben

megadtuk. Molnár tudta, hogy művészete csak nagyvárosban találhat megértésre és minden eszközt megragadott arra, hogy fővárosi pozícióját megtarthassa. Próbálkozása nem sikerült, mert a német színházügy mindig pénzkérdés volt, Molnárnak pedig sem kaucióra, sem bérre nem futotta. A színházat Winter, majd az ő bukása után Röhring, egy osztrák vállalkozó vette át. A helytartótanács és Buda városa azonban 1862 nyarán, ugyanezen év októberében, majd 1864 februárjában tárgyalta Molnár kérvényeinek ügyét.³³

Ha a Molnár-féle kérvények keltét nézzük, megállapíthatjuk, hogy akkor vállalkozott ilyen kétes érdemű lépésekre, amikor anyagi helyzete nagyon megrendült. 1862-ben, amikor a német színházakra végül is Winter tette rá a kezét, Apraxin grófnő jött a Népszínház segítségére. 1864 elején azonban ismét válságos volt a helyzet. Az Ördög pilulái nagyon sokat jövedelmezett, de sokba is került. Hozzájárult a költségekhez, hogy Molnár restellte 25—50-szer adatni egymás után — hazafiság a nemzetiségnek! —, ha pedig megszakították az előadásokat, mindig újra meg újra át kellett építeni a színpadot. Az adósságok kamatait pedig akkor is fizetni kellett, amikor valami gyenge dráma 20—30 forintos kassza-bevételt hozott.

Belső meghasonlás is kezdett jelentkezni.

Molnár mindig meglehetősen távol tartotta magát a színészeitől. Ezek azonban lelkesedtek érte, hiszen ő hozta fel őket Budára, az ígért földjére. Amikor 1862 nyarán filléreket osztogatott köztük naponta, mint kosztprénzt, s volt, akinek nem telt lakásra és a színházban lakott: ez kaland volt, amit jószívvel elviseltek. Hanem a türelem lassan fogyni kezdett. Idő múltával egyrészt azt figyelték meg, hogy Molnár jól él, sőt arisztokratákkal kerül kapcsolatba, másrészt látták a látványos színművek tömött házeit és a fizetésük mégsem folyt rendszeren; összeűgtek. Nem botránkoztak ők meg Molnáron és a grófnőn, ó dehogyl! Ha Molnár elhagyja a feleségét egy táncosnő vagy kóristalány kedvéért, ezt nagyon érthető dolognak tartották volna, s gyöngéjéért csak még jobban megszeretik. Így azonban valami kelletlen íz keveredett a színház levegőjébe. A grófnővel beszélni nem tudtak, nem is igen mertek. Az egész ügy idegen volt tőlük, szokatlan. Más színésznek is volt már intim kapcsolata arisztokrata nővel, de az titokban folyt le, csak suttoztak róla. A párizsi út sem segítette elő az állapotok javulását. Molnár több mint két hónapra elhagyta a színházat, amelynek ő volt a lelke, s az mégis fennállt. Egyeseknek eszükbe jutott, hogy hiszen ők is tudnának Budán színházat vezetni! Aki nagyon elégedetlen volt az anyagi helyzettel, elszerződött a Nemzetihez, második, harmadik garnitúra-belinek. A tanulni vágyók vidékre pályáztak, ahol értékesíthetik mindazt, amit itt tanultak, s éhezniük sem kell. Egy kis réteg hú maradt Molnárhoz. Néhányan pedig fellázadtak.³⁴

Ez a lázadás lett a Budai Népszínház veszte.

A helytartótanács nem kedvelte a színházat, mert voltaképpen érvényes engedély nélkül működött. Rebellig magatartása már koránt-

sem volt olyan veszélyes, mint 1861-ben ; Molnár azóta sokat „tanult”. Nem mint forradalmár volt útjában most a hatóságoknak, hanem — ami a fővárosi színházakra nézve mindig veszélyesebb volt — anyagilag volt terhére. A Nemzeti Színház nagy államsegélyt kapott, felvirágoztatása tehát fontos volt. A Német Színházat a kormánytól nyíltan németnek hirdetett Pest-Budán nem hagyhatták megbukni, így szokássá vált, hogy évente néhány ezer forint segélyt kap az uralkodótól. A Budai Népszínház megélni nem tudott, de arra mégis alkalmas volt, hogy a két szubvencionált színház közönségét elvonja. Amikor tehát maguk Molnár színészei kértek csődöt igazgatójuk ellen, Pálffy helytartó nem sietett a Budai Népszínházat megmenteni. Worafka rendőrfőnök 1863-ban Molnár szokásos évi engedély-meghosszabbítását javasolta, mert személye ellen nem volt kifogása ; semmi olyan körülmény nem fordult elő, ami indokolná, hogy valami sérelem érje. 1864 júliusában azonban társulatának legjelentékenyebb tagjai emeltek ellene panaszt. Worafka természetesen nem kelt védelmére, hanem kifejtette véleményét, hogy a Budai Népszínház a Nemzeti és a Német Színház üzletmenetén egyaránt érezteti hatását.³⁵

1864 júliusában Molnár ellen kimondták a csődöt. A színház még működött néhány hónapig, hogy azok a tagok, akik nem tudtak azonnal elhelyezkedni, módot nyerjenek a tárgyalásokra, mivel azonban az őszi szerződéses Szt. Mihálykor szoktak kezdődni, október 31-én túl a többfejű igazgatás alatt álló együttes nem működhetett. Nov. 1-én a Budai Népszínház bezárt.

Csekély vigaszára szolgálhatott a magyaroknak, hogy 1865 májusában a Német Színház pontosan ugyanilyen körülmények között futott zátonyra : „... a színházi személyzet által küldöttségileg azon kijelentés tételével, hogy miután ők szerződés szerű illetményeiket már hetek, sőt némelyek már hónapok óta nélkülözni kénytelenek, és ez által oly nyomasztó inséges helyzetbe jutottak, hogy most, midőn hitelük már egészen kimerült, közülök sokan különösen pedig az alsóbb személyzet éhséggel is küzd...” Mintha csak a Légmán ügyvéd által megfogalmazott népszínházi panaszíratot olvasnánk ! Csakhogy míg a magyaroknál Szilágyi, Dózsa és Együd vezették a fejétől megfosztott intézetet, a Röhringét Alsdorf, Winter (Molnár hajdani vetélytársai !), Kalb és Sailer vették át.³⁶

Molnár a helytartótanácsot ostromló kérvényeiben éveken át arra hivatkozott, hogy a budai magyarok számára színházra van szükség. Az 1864-, illetőleg 1865-i bukások arra mutattak, hogy Budának egyáltalán nincsenek színház-igényei. A Népszínház és a budai aréna közönsége általában pesti emberekből telt ki.

Hogyan állt a valóságban színház és közönség viszonya?

Buda és Pest — Jókai már hosszabb ideje mint „imádott hazánk gyönyörű fővárosát” aposztrofálta — csak 1873-ban egyesült. A két város közötti különbség azonban még ekkor is észrevehető volt, s amint visszafelé haladunk az időben, ez a különbség még élesebb. Molnár

„Buda-ös-városának” szerette nevezni azt a több mezővároskára bomló konglomerátumot, ami fölött a budai tanács gyakorolta a közigazgatást, de ami akkor sokkal különállóbb települések halmaza volt, mint a mai, ahol minden kerület tanácsa csaknem önálló. Óbuda külön kis világ volt. A Népszínház fennállásának egész ideje alatt aligha fordult meg benne több óbudai, mint teszem azt, ungvári. Molnár 1862—63 telén tervbe vette, hogy szombat- és vasárnaponként munkáselőadásokat tart itt, elsősorban a hajógyár alkalmazottai számára, ez azonban — sajnos — terv maradt. Az Országút megint külön község volt a Rózsadomb — alias Rosenhügel — tövében, kertekkel körülvéve. Ilyen be nem épített sávon túl terült el a Víziváros; nos, ez valóban Molnár érdekkörébe tartozott, itt volt szálláson színészei túlnyomó többsége is. A Krisztinával is volt összeköttetése az Alagúton át, persze csak a Krisztinavárosi templom körüli maggal, s nem a mai I. kerülettel. A Vár már nehezebben kapcsolódott be mint közönség, az Albrecht — ma Hunyadi János — úton vagy a Vízikapun át (ma lezárt út). A Ráczváros, a Tabán lakója meggondolta, hogy végigbandukoljon a Dunaparton egy kis színházi élményért. Ezek a lakónegyedek még nem épültek össze, mindenütt kertek, szőlők szakították meg a házak sorát s tették az éjjeli közlekedést még kedélytelenebbé, mint az akkor még gyéren világított egyéb városrészekben volt.³⁷

Annál jobb helyen feküdt a Népszínház Pest szempontjából. A Lánchíd budai fejeénél, a leggazdagabb pesti városnegyeddel, a Lipótvárossal szemben épült színház éppen kapóra jött a könnyebb szórakozásra vágyó pesti polgárnak. Közel volt a Belvároshoz is, hiszen a Színházterén, Dorottya utcán át egy-kettőre a Lánchídnál lehetett akárki. A terézvárosi lakos is rászánta magát egyszer-másszor, hogy a Hermina tér (a mai Opera), vagy a Király utca környékéről átlátogasson Budára. Jegyért nem kellett átfáradnia, azt Molnár a Medecz-féle pesti nagytrafikban is árultatta.

Az előbbieken állandóan a pesti és budai polgárról esett szó. Ez alatt a szegény embert, a kispolgárt kell érteni, aki gyalog közlekedett a színházba, mert hiszen „a népszínház hivatásául tűzte ki azt . . . , hogy a nép izlését nemesíti”, s „mulatva, játszva fogja e derék polgárokat véglegesen megmagyarítani”.

A városi szegény nép sok rétegre tagolódott. Egy részük, mint színházi közönség, egyáltalában nem jöhet számításba. Ezek a legszegényebbek: az alkalmi munkások. Ilyen a Vasárnapi Ujság hasábjain helyi érdekességként tárgyalt dunavízihordó, a fenyőrigót áruló tót, a felsőbányai, kocsival házaló fazekas asszony, az utcaseprő, s ilyenek a gyári munkások is. Gyár még kevés van, munkásmozgalom alig, tehát a munkások szociális viszonyai borzalmasak. (A De Valero selyemgyár nagy tömegben foglalkoztatott 5—10 éves gyermekeket.) Ezeknek nem telik színházra, kérdés, hogy ingyenelőadásra bejutott-e közülük egy is valaha? A női piperecikkek egy részét a vállalkozó kiadja, s ezek otthon dolgozó munkásnők kezével készülnek. Ezek egész nap görnyednek

munkájuk fölött, ha sürgős a dolog, fél éjszakán át is. Jókai hamis idealizmustól csöpögő regénye, a Gazdag szegények, némi fényt vet ennek a kizsákmányolt női munkaerőnek az életére. Sorsa az elzúllás, vagy az életnek az a hapy endje, ami a városi szegényházban teljesül be. (Jellemző, hogy ezt Jókai komolyan, mint a boldog, szép öregséget tünteti fel.) De nem mehetnek szórakozni e legszegényebbek már csak azért sem, mert munkaidejük reggel öttől este hétig tart. Ha feltesszük, hogy ennyi munkával megkeresnek heti egy színházjegyre valót, gondoljunk arra, hogy a hatszori 5—6 órai alvás után hetente egyszer aludniuk is kellett . . . „Ferike, a szép mosónő” — Apraxin Júlia emelkedett szellemű novellájának hősnője — éppen úgy nem jutott el soha színházba, mint Jókai masamódja, rendőre vagy vasúti pályaoőre sem.³⁸

Az ipar javarésze kézműipar még. A céhek már meglazultak ugyan, kereteik itt is, ott is tágulnak, de a szellem még feudális: mester, legények többnyire együtt esznek, s a kis inas is meghallgatja az asztali beszélgetéseket. Így értesül a politika eseményeiről, kezd lelkesedni a szabadság eszméjéért, amiért a szegény, bolondos Libényi Mátyás meghalt. Ez a kisfiú hall a Népszínházról is beszélni, s beszövik az előadásra, amiért Molnár, a hajdani potyanézó nem tud megharagudni . . . Az iparosztály, még a szegényebbje is, már el-eljár a színházba. Ez a réteg könyvet is vesz, legalább egyet évente, a kalendáriumot. Hatalmas, arannyal díszes nagy naptárak mellett vannak kicsik, szerényebbek is, de mindegyikben akad valami regényes történet, néhány kép. Szerencsés esetben Pál és Virginia szelíd, megható története az asszonyok, Robinson az ifjúság, egy kis történelem a férfiak számára. Kevésbé lelkiismeretes vállalkozó a „szép, jó s hasznos könyvek ismertetése” rovatban ajánlja Jókai „Tündér-regéit” is, és mutatóban közül belőle egy-két egyértelmű rigmust. Mindegy, a naptárakon sok ezer ember épül, s akad olyan naptár is, amelyik inti olvasóját: ha Pestre jön, felkeresse ám a Nemzeti Színházat!

Iparos sok él a fővárosban. A Népszínház céljaul azt is kitűzte, hogy „magyar színház képes közönséget” nevel. A szabadságharc előtt 12 000 munkás és kisiparos közül 5700 német, 3200 magyar, 1700 zsidó, 800 szerb és 750 görög és román volt. Ez az arány azóta eltolódott a magyarság javára, mert a szabadságharc után hatalmas rokonszenv és csatlakozási vágy vett erőt a fővárosi nemzetiségeken. — A csizmadia-céh már 1849 előtt is színmagyar volt, nem csodálkozhatunk hát, hogy a Népszínházra adakozók első soraiban találjuk. Buda lakossága a húszas években 25 228 német és 1100 szerb mellett csak néhány száz magyart mutatott föl; 1880-ban Budapesten 360 551 ember élt, ebből 198 742 magyar, 119 902 német, 21 581 szlovák és csak 1756 szerb-horvát. A románság száma ekkor már elenyésző. A szabadságharc utáni években valóban úgy tűnt, hogy a „tudomány, a művészet a magyar faj kiváltsága ebben az országban. Ami fény kisugárzik a nemzetiségek tömegéből, az mind magyarrá lesz. A géniusz magyarul gon-

dolksodik, ír, alkot. Még német tudomány, német művészet is alig van Magyarországon.”

A német polgárt nem tartja vissza nemzeti meggondolás a Népszínház látogatásától. A kevésbé színházbarát szerb is eljön, ha a népszínműnek szerb nemzeti vonatkozása van; a szerb játékszín egyik jövődő apostola, Bacsvánszky Sándor, Molnárnál kezdi színi pályafutását. Meg kell jegyeznünk, hogy az iparosok — pesti magyarok és németek — természetszerűleg inkább járnak színházba, mint a velük azonos anyagi szinten élő budai német és szerb szőlőmívesek, kertészek, hajósok.³⁹

A színházbajáró polgár — iparos vagy kereskedő — nem volt demokratikus. Éppen úgy, mint ahogyan a nagypolgárt azzal rágalmazta az egykorú bécsi újságíró, hogy a magyar színházban a nemesség társaságát keresi, ugyanígy nem volt mindegy a kisembernek sem, hogy hol, kik között ül. Mikor a Népszínház ügyét-baját tárgyalja a tanács, levelet kap egy polgártól. A levélíró kifejti, hogy a Népszínház kicsiny, ahhoz, hogy sikerrel működhessék, a helyek szaporítására lenne szükség. „De különösen, hogy az 50x-os és a karzati 20x-os Ülők között egy 30x-ros Ülősor is léteznék. Mert tekintve azt, hogy a Népszínház inkább középvagyónú népségre, mintsem a' vagyonosabb osztályra van számítva, a' hol e' látványt csak akkor élvezhetik tellyes megelégtültséggel, ha itt családjaikkal is megjelenhetnek, és mindamelletkülönözve a' Karzat pór népétől elválasztva, 's azoknak durva bánásoktól mentve az egész előadás alatt békével ülhetnek! de illy középvagyónú polgárok, Nejük 's gyermekeikkel, csak az olcsóbb bemeneti díjnál jelenhetnek meg; mert, amidőn az 50x-os helyre 3 személlyel jelenendnek meg, — itt 5-öd magával azon Összegért megjelenhetik.”⁴⁰

Talán nem éppen a csizmadiára, a rőföstre vagy a kádármesterre gondolt a német útikalauz, amikor leírta, hogy a pesti publikum nemcsak színházbarát, hanem meg is van hozzá a kellő anyagi háttere. Azt azonban általános érvényűnek szánta, hogy a Német Színház Pest számára szükséges, mert Pest német, s a német játékszín olyan kultúr-igénye, amit nem nélkülözhet, s amit egy más nyelvű színház nem pótolhat... Merész állítás, éppoly merész, mint az, hogy derék, rátermett német igazgató mindig megél Pesten! Csak arra a tanácsülésre kell gondolnunk, amelyben a budai polgárok elhatározták, hogy fiaik okulására szükség van a magyar Népszínházra, vagy arra a színházi bizottmányi ülésre, amelyen Ebenhöch meg Kimnach, Fürnböck meg Henszler úgy találják, hogy Alsdorf és Molnár között lehetetlen a méltányos kiegyezés, fel kell tehát építeni az önálló budai magyar színházat! Az egészen szegények nem jártak színházba, az iparososztály előítélet nélkül elment mindenhová, ahol jól szórakozott, a jómódú polgár pedig már tudatosan asszimilálódott. Emlékeiben ott kísértett mindaz a borzalom, amit 1849—50-ben végig kellett néznie, s amitől a XIX. század „bieder Meyere” csak iszonyodni tudott. De e felszín alatt ott lappangott az a meggyőződés is, hogy a város felvirágozásának,

Magyarország fővárosának az ügye a magyarság érdekeivel halad egy úton. Nem a kiegyezés utáni jóléttől megszedült közigazdász rózsás optimizmusa, hanem a helytartótanácsi tisztviselő hivatalos jelentése — az aktában a Német Színház segélyügyéről van szó — írja: „... a politikai viszonyokban rejülő okoknál fogva a színház látogató pesti lakosság túlnyomó része a német színház eránt mi rokonszenvet sem tanusított, s ugyanazért hathatósan pártolá a magyar nemzeti színházat...”⁴¹

Ízlésben ezt a réteget volt a legnehezebb Molnáréknak kiszolgálniuk. Ezek a módos németek szívesen jártak a Nemzetibe, ahol elsőrendű operát kaptak. Elmentek egy-egy francia polgári színmű kedvéért is, hogy lássák „Kornéliát, az elegánst”, vagy melegedjenek egy kicsit Felekiné, Szerdahelyi egyéniségének fényénél. Nem jártak azonban drámába, amit nem értettek jól meg s ami történetileg idegen volt nekik, s csak mérsékelten kedvelték a népszínművet. Ők is szívesen vették azonban a jól rendezett, látványos operettet.

Molnártól tudjuk, hogy az operett-előadásokon előkelő közönség szokott egybegyűlni; a polgár tehát nemcsak mulatságot, divatos kapcsolatokat is találhatott a Népszínházban. A nemesség nem volt ugyan már a színházi közvélemény irányítója — az inkább a polgári ízléshez alkalmazkodott —, mint társaság, mint életforma azonban még mindig nagyon kívánatos volt. „... a diplomás és birtokos nemesség sorai mindig nyitva állottak a vidék s később a városok ama honorációrai számára, akiket értelmiségök, műveltségök és hazafias érzületek a nemességgel való együttműködésre kijelölt, annak természetes szövetségeseivé tett.” Ez a nem teljesen tárgyilagos beállítás — vajon csak a műveltség és a hazafias érzés volt irányadó? — nemesi író tollából ered. A „jó társaságba” még csak törekvő polgár másképp fogalmazta meg a hazai érvényesülés kritériumát. „Ha te akarsz igazán lenni derék ember és boldog ember, moszáj te neked bírni edj nemesi diplomot; ha lehet kutya bürbül, ha nem telik — hát csak olyan pflanzenpergamentbul...” (királyutczai levél az új nemesekről. Pest, [1868] 24-dik jóniusba.)

A nemesség szerepe a Budai Népszínház életében mégsem volt döntő. A megye ennek a városi intézménynek nem adott semmit, a birtokos nemesség csak akkor látogatta, ha Pesten időzött, tehát az 1861-i országgyűlés rövid napjai alatt. Azok, akik soraiból kapcsolatba kerültek Molnárral, mint írók vagy művészek szerepeltek, s több közülük volt az osztályon kívüli értelmiséghez, mint ahhoz a vidéki kúriához, ami ekkor még valahol családjuk birtokában lehetett.

Ennél is kisebb volt a főnemesség szerepe. A Nemzeti Színház élén állt egy kizárólag mágnásokból szervezett Comité. Ez elsősorban anyagi ügyeket intézett, a színészek között voltak kedves vagy kevésbé kedves emberei, a szellemi irányításban azonban nem kért szót. A Népszínház mint hazafias kötelesség nem terhelte őket, legfeljebb mint magánemberek látogatták. Bolnai az első lelkesedés napjaiban elment,

tartott egy szép felolvasást, játszani azonban nem volt hajlandó Molnárékkal.⁴²

Annál nagyobb lelkesedéssel fogadta az új színházat az értelmiség. Az írók egy része, különösen a még csak ezután híressé válók, felsorakoztak Molnár mellett. Túlnyomó részben a nemesség sarjai voltak, de már nagyon sok a polgári származású is. Almási Balogh Tihamér, Dalmady Győző, Turchányi Gyula nemesek, Urváry Lajos, Toldy István azonban nem, holott ez utóbbi egyike volt az irodalmi közvélemény alakítóinak. Molnár színháza első, ifjúkori próbálkozásait kapta a húsz egynéhány éves fiatalembernek. Toldy a Népszínház színpadán tanulta meg a mesterség első fogásait. A francia társadalmi színmű magyar adaptációját, életművét itt próbálgatta először. Toldy „Pista”, hívei és bámulói szerint „a jellem, a kellem, a szellem”, a bodorított fejű és szabadelvű ifjú óriás hozta magával az egyetemi ifjúság támogatását. Fésüs György joghallgató, Tarnay „Pali” (később közéleti nagyurak) a hírlapokban magasztalták, műsor hiányában darabjaikkal segítették a Népszínházat. Dicsérő jelzőiknek se vége, se hossza — nem különös-e, hogy ezek a dzsentri, vagy éppen polgári ifjak lelkesedésük tárgyával, Molnár Györggyel nem tegeződtek? 1848 óta hosszú évek múltak el. A hierarchia, ha egyházi volt, támadásban részesült, gondoljunk csak éppen Toldy Istvánra! De Molnár nem tegezte színészeit és az ifjú írók sem tegezték Molnárt. Az elvek liberálisak voltak, a formák még feudálisak. Az írók „megértették, hogy az ember csak szelleme által lehet nemes s hogy a nemesség fokozata is csak amannak nagyobb vagy kisebb mérvé szerint irányul”, a gyakorlatban azonban nem eszerint éltek.⁴³

A hatvanas években a színész még nem volt társadalmilag egyenrangú más értelmiségivel. Népszerűsége azonban legalább akkora volt, mint mai napság. Abban az időben nem volt sem mozi, sem sport. Az érdeklődés homlokterében első helyen a politikus, a „honfi” állt, második helyen a színész. A napi sajtóban előkelő hely jut a színházi kedvencek különféle viselt dolgainak, s a népszerűség elsőrendű fokmérői, az élclapok, ötven százalékban a színházi hírekből élnek. Nemcsak azt tudjuk meg a sajtóból, hogy X Y színművész milyen szerepre készül, hova utazik, mit fordít, hanem azt is, hogy milyen mulatságon hogyan öltözött, ki iránt érdeklődik, mik a gyöngéi. Molnár György ezeknek a hírlapi tudósításoknak éveken át, minden bántó él nélkül, premier planba állított hőse volt. Joggal feltehetjük tehát a kérdést, hogy egy színház, amelynek ellenségei passzívak, barátai pedig hangosak és lelkesek, amelynek tehetséges igazgatója, buzgó társulata volt, miért nem tudott megélni.

A válasz már az előzők során is megvolt. Nemcsak a fővárosban, a vidéken is, nemcsak a magyar, hanem a német színházak is bukda-csoltak. A kapitalizmusra még csak most átálló társadalom nem volt elég vagyonos ahhoz, hogy szubvenció nélkül eltartson egy színházat. Megélt a Nemzeti Színház, óriási államsegéllyel, de már a Német Szín-

házon pár ezer forint nem sokat lendített. Megélt a kassai színház, ahol szintén volt városi segély, de megbukott a híres pozsonyi német társulat is. Az embereknek kevés volt a pénze, a színház sokba került.⁴⁴

A kor meggyőződése szerint egy színháznak el kellett volna magát tartania — de nem tartotta el. Nem tarthatta el, mert ugyanakkor, amikor egy kezdő színész havi fizetése Molnárnál — és vidéken is mindenütt — húsz-harminc forint volt, egy páholyjegy 4, később 5, egy jobb földszinti hely 1 frt és 80 kr-ba került, holott egy rumburgi vászon inget már 3 frt-ért, egy fehér pamutinget pedig 1,75 frt-ért árultak. A színházi élvezet aránytalanul sok pénzt emésztett fel.

A Népszínház volt a magyar fővárosban az első, jó értelemben vett külvárosi színház. Megvolt benne az ilyenfajta intézmények minden kelleke: megvolt a fiatal, előretörekvő társulat, az élményre éhes, mimikailag együttérezni képes, naiv közönség, s megvolt még az igazgató lendülete is, amivel új utak keresésére indult. Molnárnál volt heroizmus, sőt talán egész színháztörténetünkben, Egressy mellett, ő a leg-hősibb jellem. Ahogyan — minden erkölcsi és anyagi támogatás nélkül — hős-színésszé, majd igazgatóvá válik, ahogyan keresztülvitte a fővárosi szereplést, megteremtette, ugyancsak semmiből, mindössze saját szuggesztív képességeinek latbavetésével, a Budai Népszínházat: ez több volt, mint romantika, ez már hősi tett volt.

Az idő 1861-ben neki dolgozott. A politikai remények éledése, majd újra a teljes elnyomatás: mindez a közönség színház-mániáját mozdította elő. Ha nem lehetett Kossuthért lelkesedni és a világosvári gyásznapokat siratni, legalább a színházi élményhez menekült s a színészekért lelkesült Pest-Buda.

A népszínházi tagok egy részének 1864-i pártütése tehát ostoba és kegyetlen cselekedet volt, még ha magyarázatot találunk is rá. Nemcsak Molnárt és saját magukat döntötték vele ugyanis romlásba, hanem nagy rést ütöttek azon a nimbuszon, ami a színháznak és igazgatójának minden nyomorúságuk és hibájuk mellett volt.

Három évi ide-oda hányódás következett. Molnár számára ezek az évek még nem jelentették a teljes poklot, mert szilárdan hitte, hogy fel tudja támasztani kis színházát. Az együttes azonban megbomlott. A legjobb tagok úgy helyezkedtek el, hogy megfelelő anyagi támaszuk legyen, s ezt már újabb kockázat kedvéért nem volt kedvük később sem otthagyni. Magatartásuk érthető. Annál visszataszítóbb az a tola-kodás, ami a kiegyezés első szelére kezdetét vette a Népszínházért. Számos pályázó közül csak háromnak a nevét említjük meg. Aradi Gerő a jobb vidéki igazgatók közé tartozott. Szigeti Imre, József öccse, jóképű és kíméletlen törtető volt. Bényei azonban, a hajdani szende Szt. Imre herceg, nemcsak a törtetésével, hanem csodálatosan naiv lényével is bámulatba ejt, amikor a budai polgármesternek száz aranyat ajánl fel, ha ő kapja meg az újra megnyíló színházat . . .

A színházat végül is, a méltányosságnak megfelelően, Molnár nyerte el, de nem volt már korlátlan ura, csupán művezetője.⁴⁵

Helyzete ebben a minőségében könnyebb is, nehezebb is volt, mint régen. Feltétlenül könnyebb volt abban a tekintetben, hogy ezúttal már annyit sem kellett a pénzügyekkel foglalkoznia, mint korábban. Nem terhelte ilyen irányú felelősség. Nehezebb volt azonban a szellemi egység megteremtése s a kivitelezés gyorsasága terén, hiszen nemcsak az ő döntésén múltak a dolgok. Alkalmazkodnia kellett egy bizottság véleményéhez.

A kiegyezés után a Népszínházat vezető bizottmány nagyjában azonos volt a régi, városi színházi bizottsággal, illetőleg az Áldásy-féle Népszínházat Segélyező Bizottmánnyal. Gyakorlatilag tehát nem szakemberek ültek itt, hanem a színházi adminisztrációhoz valamit konyítók polgárok. Nem lehetett elvárni tőlük, hogy Molnárnak olyan tanácsokat adjanak, amelyek a múlt hibáit kiküszöbölik; pusztán az anyagi túlköltekezés ellen védhették meg az intézetet.⁴⁶

Molnár már egészen ifjú korában a színingazgatói hivatás mellett döntött. Kétségtelenül ez felelt meg valódi képességének és a színészi volt másodrendű. Nem hiányzott azonban belőle az a jellegzetes színészi hiúság és idegesség sem, ami a színpadon nem zavar, de a vezető munkáját megnehezíti. Ehhez járult még mint hátrány, hiányos műveltsége. A hiúság akadályozta abban, hogy mások esetleges jó tanácsát meghallgassa, vagy éppen, hogy fejet hajtson olyan valami előtt, amivel nem ért teljesen egyet. Nyugtalan szelleme állandóan változatosságra tört, mielőtt még meggyőződött volna arról, hogy jó lesz-e az. Hiányos ismeretei pedig bizonyos izlésbeli eltorzulásra vezettek.

A Népszínház első, 1861—64-i évkörében Molnár Györgynek olyan objektív nehézségekkel kellett megküzdenie, amiket a legnagyobb heroizmus sem győzhetett le. Ilyen volt a felettes hatóságok rosszindulatú semlegessége, az anyagi terhek, amiket a krajcár nélkül induló vállalkozás sohasem küszöbölhetett ki teljesen, a két konkurens színház államsegélye . . . 1867 után, az indulás percében, minden sokkal jobb volt. Nemcsak hogy ellenséges érzület nem nyilatkozott meg sehol, hanem jóindulatú támogatás várta Molnárékat minisztériumban, fővárosnál, mindenütt. A színházépület ingyen volt, városi segély, meglevő és megőrzött díszletek, nyári színház: mindez készen várt a nyitás napjára. A német színház, legfőbb ellenlábasa, megfosztva minden segélytől, csak mint magánvállalat állhatott fenn, éppúgy nélkülözve minden hivatalos együttérzést, mint a Népszínház 1861—64-ben. Molnár szárnyalásának, némi pénzügyi megkötöttségen kívül, semmi akadálya sem volt.

A népszínházi bizottmány elnöke Balásy Antal volt, tagjai Ribáry József, Légrády, Ország, Mandl, Latinovits, jegyzője Tomassek Béla ügyvéd, pénztári ellenőre Popovits László, mint művészi tanácsadó, időnként Éjszaki Károly is hozzászólt a problémákhoz, és természetesen részt vett a bizottságban Molnár maga is. A bizottmány elég sűrűn ülésezett — elvben hetenként —, de legfőbb gondja mindenkor az anyagi ellátottság volt. Nagy diadal, amikor Eötvös Józseffel tudnak egy

páholyt béreltetni: ez havi 60 frt! Elhatározták, hogy minden hónap első és tizenegyedik előadására kedvezményes jegyeket adnak ki az ifjúság részére. Jóllehet már a tavaszi nyitás emelt helyárrakkal történt, most, hogy drágább és mutatósabb színműveket is színre hozhassanak, újra emelik az árakat, s a páholy már 6, a körszék 1,60, a zártszék 1,50 frt, a karzati zártszék 80 kr, s a legolcsóbb hely is 30 kr lesz.

Még az új lustrum elején, 1867 decemberében jelentette Molnár a bizottmánynak, hogy a színház nem működik elég jövedelmezően, s evégből több látványosságra lenne szükség. Az Ördög pilulái, a Boissy boszorkány, a Jégpalota — ezeket szeretné bemutatni. Felvetette azonban az országos szubvenció kérésének gondolatát, s azt is, hogy forduljanak a megyékhez segítségért. Az Ördög piluláira Balásytól kapott azonnal 3000 ft kölcsönt, a másik két darabra a rendes utalványozás is elégnek mutatkozott. A megyéktől való kéregetést elhárították, nem lévén olyan járatosak Kelemen László társulatának történetében, mint a Vahot Imre tanulmányán kiokosodott Molnár.

A bizottmány elé került az egyes tagok fizetésemelést vagy a ruhapénz megtérítését stb. kérő folyamodványa, amit bizonyos több hidegvérrel intéztek el, mint ahogyan Molnár egyedül tette volna. A színház környékének rendbentartása, korlát emelése az úttest felé, ahol kell, homokkal való felhintés, a diákok illetlen magaviseletének következtében kedvezményes jegyeik lefokozása — mindez immár egy többtagú döntőbírótság elé került. Művészi tekintetben azonban nem befolyásolták Molnárt.⁴⁷

Szerencsés helyzetében ismét előbukkant első népszínházi igazgatóságának egyik baklövése: megint megkísérelte agyonjátszani a Nemzetit. Végzetes tévedés volt, mert nemcsak olyan műsordarabokat választott ki, mint az újromantikus drámák, ahol a rendezés valóban sokat pótol, hanem történelmi színműveket és francia társadalmi vígjátékokat is. Egynéhány esetben jól reklámozott darabjai megfelelő közönséget csódtíttek be a — Nemzetibe, máskor arra adott lehetőséget, hogy színészeinek modoros, merev játékát egy Szigeti József vagy Prielle alakításával vessék össze.

Az újromantikus dráma érzésvilágának keresettsége megfelelt Molnár és társulata játékstílusának. Dicséretükre legyen azonban mondvá, hogy a díszletek színgazdagsága, a mozgás plaszticitása is elősegítette a sikert. A Nemzeti Színházban Szerdahelyi elképzelése semmi esetre sem hozott ki annyi előnyt, mint a Molnár-féle, természetes azonban, hogy az egyes színészek játéka ott ezúttal is jobb volt. Végeredményben a sajtó ebben a vetélkedésben a Népszínháznak ítélte oda a pálmát. Már sokkal kétségesebb eredmény volt a Jó falusiak színrehozatalával megelőzni a Nemzetit. Molnár önismeretének hiányára vall, hogy magát, mint társalgási színészt vetette be ilyen próbálkozásnál. Többi társai, Némethy Irma, Jánosi, Virág, Kassai, Szentgyörgyi sem voltak alkalmasak francia dámák és gavallérok alakítására. Az egy Kocsiszovszky Borcsa, vidám, közvetlen lényével, állta meg efféle

szerepben a helyét. A fiatal naiva hamarosan át is került a Nemzetibe.⁴⁸

Nem volt ilyen végzetes tévedés, csak rosszul tálalta a Nemzetiben folyton vetélytársat kereső, hiú Molnár a Bengáli helytartó előadását. Laubénak ez a jó szerepdarabja esetleg megállt volna a Népszínház színpadán is, ha nem éppen a Kerepesi úti bemutatóval egy napra tűzi ki Molnár is a maga előadását. A Nemzetiben ezzel a darabbal kezdte meg Szerdahelyi rendezői pályafutását, s így Molnár vállalkozásának némi kis Szerdahelyi-ellenes mellékíze is volt. Személyes érzései, mint már annyiszor, most is rossz tanácsot adtak neki. A nagy sociétaire, a színháznak ebben az időben igazán csaknem teljhatalmú vezértagja, a legjobb Nemzeti színházi erőket állíthatta be saját segítségére, bőven költhekezhetett a díszletek terén, volt ideje és műveltsége hozzá, hogy tájékozódjon a történelmi háttérű szöveg útvesztőjében — s mindezt meg is tette. A Bengáli helytartó nem lett széria-siker, mert semmiféle történelmi dráma sem lehetett azzá, de fényesen demonstrálta, hogy a Nemzeti és a Népszínház között milyen óriási színvonalkülönbség van.⁴⁹

Ezeknek a vetélkedéseknek az eredménye lett azután az olyan fajta bírálat, amelyik a legszemélyesebb éllel támad az irányát vesztett színigazgató ellen: „Azt hiszi Molnár, hogy elmegy valaki a színházába, hogy ott Boér Emma szerepében (Boér már megvált a Budai Népszínháztól) Mán Jolánt hallgassa, . . . vagy Jászai Marit nézzük, jeleivel ugyan a tehetségnek, de biztos vezető, biztos irány nélkül, erejét túlhaladó feladatokban.” (Pesti Napló, 1868. nov. 29.)

Molnár — első fővárosi szereplése alkalmával — egy ellenséges világ közepette, idegen ajkú városban, olyan eszmét szolgált, ami minden becsületesen gondolkozó ember számára tiszteletre méltó volt. Céljait nagy energiával és szeretettel, de kevés tapintattal valósította meg. Három esztendő alatt a világ megváltozott. Buda megmagyarosításának a gondolata most is becses volt ugyan, de kevés nehézségbe ütközött. Ha Molnár jó darabot adott, mindenki örömmel ment a színházba, színészei mondhattak a színpadon, amit akartak, a legélesebb „notabenének” sem lett semmi következménye. Ennek megfelelően csökkent azonban a színház nemzeti jelentősége is. Molnárék most már jó vagy rossz színészek voltak, de semmi esetre sem hősök vagy mártírok. A színháznak művészi jelentősége megmaradt, de a politikait elvesztette. . . . „Szerencsétlen zavart okozott az, hogy az embert nem művészetre, mulatságra invitálta (ti. a Budai Népszínház), hanem hazafi kötelesség lerovására. Csak már ne ülne mindig a patriotizmus a kasszánál.” „Ha én mint hazafi ülök a zártszékemben, hazaárulás nélkül le nem ránthatom az ily előadást, melynek célja nemzetiségem fenntartása.” Az újságíróknak teljesen igaza volt, de Molnár már megszokta a vele szemben tanúsított hazafias gyengédséget és nehezen akart megszokni róla. „Ő rettenetes az írókra nézve. Hasábos reklámokkal nem éri be. Azt mondja, hogyha az írók felfognák ügyének fontosságát,

külön lapot alapítanak ezen cím alatt: A budai népszínház múltja, félmúltja, jelene, jövője és múlt-jövője.”⁵⁰

Az első év a Gerolsteini nagyhercegnő és az Ördög pilulái sorozat-előadásaival ha nem is éppen a nemzetiségnek, de a közönség szórakoztatásának becsülettel eleget tett. A nyár azonban mindig kritikussá volt a Budai Népszínház életében. Molnárból felderengett az évekkel előbb látott nagy francia látványosság, a Marengo emléke. Ilyesmire korábban nem is gondolhatott, már csak azért sem, mert olyan anyagi befektetést jelentett, amilyenre ő, saját személyében, sohasem kapott volna hitelt. Most azonban a Bizottmány döntött pénzügyekben és megszavazta a „Bem apó” költségeit.

A Bem apó-féle látványosság előadásának másik akadályja a koronázást megelőző politikai helyzet volt. Nemcsak a szabadságharc ilyen mérvű és hangú magasztalása, hanem általában katonaság alkalmazása a színpadon lehetetlen lett volna. Pálffy Móríc, aki sokkal hajlíthatatlanabb labanc volt, mint maga az uralkodó, nyilván azonnal becsukta volna hallatára a színházat.

1868 nyarán azonban már mi sem állotta útját annak, hogy egy színház, nem minden láрма nélkül, kifejezést adjon a múltat illető értékelésének. Természetes, s ezzel mindenki tisztában volt, hogy az előadás-sorozat voltaképpen „Molnár Apó hadjárata a színházkerülők ellen”, ami semmit sem von le a rendezés nagyszerűségéből.

Molnár előadásait nem a Budai Népszínházban, hanem a Színkörben rendezte. Eredeti tervei szerint aug. 20-án kellett volna a bemutatónak lezajlania, mivel azonban ekkor éppen rossz idő járt, a bemutatás négy napot késett. Mint első pesti bemutatkozása idején a II. Rákóczy Ferenc fogsága előadásánál, most is kiszedette az aréna hátsó színpalát, s a nagy felvonulások nyitott, szabad térségben folytak le. A Gellért hegyet is belevonta számításaiba. Innen különféle röppenő- és tűzgömbök szálltak fel és jelképezték az ellenséges tüzéség hadállásait. Mivel augusztusban a Honvéd Egyesület Pesten gyűlést tartott, ezek között a veteránok között keresett magának Molnár statisztériát. Bem apó szerepére Várhidyt jelölte ki, társulatának azt a tagját, aki maga is szláv eredetű, pesti szerb ember lévén a tábornok beszédének megfelelő varázst kölcsönözhetett — már amennyire ebben a túlnyomórészt fizikai cselekményekből álló színműben szövegre egyáltalában szükség volt. A honvédek és színészek kombinációjából álló statisztéria mellett két katonazenekart is alkalmazott a Budai Népszínház. A siker óriási volt, a környékből különvonatok hozták be az érdeklődőket. A szöveg — a Marengo gyenge átírata — joggal felbrazszthette az irodalmi bírálatot, a mai színháztörténész szemszögéből azonban már csak az a fontos, hogy Molnár, ha nagyobb lehetőségek álltak rendelkezésére, milyen rendezői megoldásokat produkált. A szabad tér bekapcsolása a színpadképbe, a háborúval járó fény- és hanghatások, a tömegek mozgatása: ezekből vizsgázott a Bem apó-ban.⁵¹

Mint annak idején a tükrözött és villanyfényes szellem-alakok, a Bem apó is egy bécsi külvárosi színházban folytatta pályafutását — és bukott meg. Molnár kétszeri, téves orientációjával kapcsolatban, önkénytelenül is felmerül bennünk a kérdés: nem lett volna-e minden szempontból értékesebb és eredményesebb, ha műsorát, rendezői képességét nem Laube és Dingelstedt életművének városában, hanem pl. Belgrádban mutatja be? Aminthogy felmerül az a kérdés is: a Molnártól Belgrádba távozó Várhidya—Bacsvánszky mit vitt magával a szerb színpadra a Budán tanultakból?

A Népszínház életének első három esztendejével kapcsolatban esett néhány szó a korabeli hazai német játékszínről. De éppen ezzel a budai társulattal szerb színészet is jutott összeköttetésbe.

A színház közelében volt a Ráczváros, Budának szerbektől lakott része. Molnár igyekezett őket is bevonni a közönség sorába. Kempelen Győző és Allaga Géza: Szép Mara c. operettje szerb tárgyat választott, majd 1868 őszén szerb népi zenekar szerepelt a színházban. Valami mélyebb kapcsolat azonban nem tudott kialakulni a helyileg egymáshoz oly közel fekvő színház és nemzetiség között. Igaz, hogy a földműveléssel és hajózással foglalkozó szerbek nem is voltak még oly mértékben színház-igénylők, mint a magyar vagy német iparos-lakosság és értelmiség, de az is igaz, hogy amikor Molnár egy egész szerb társulatnak adott volna vendégszereplési lehetőséget a színpadán, a hatóság ezt megakadályozta. Knezsevics János igazgató, Buda város és Molnár beleegyezésével, tizenkét estére kért vendégszereplési engedélyt. Worafka rendőrigazgató azonban azt a véleményt adta, hogy a magyar ifjúság vagy kineveti a kezdetlegesebb szerb színházat, vagy valami testvéresülési ünnepet kerekít belőle — s egyik eset sem kívánatos.⁵²

Molnár művezetése 1867 nyaratól sem volt a békés dicsőség élvezésének ideje. Most ugyan minden kiadást egy bizottság vitatott meg, de a pénzt éppen olyan nehezen teremtették elő, mint régebben. Néhány nagy sikere meg rövidesen azt a mendemondát ébresztette, hogy nem számol el becsülettel a bevételekkel, már nagy magánvagyonra van, csak a színház céljaira nem szentel a haszonból. Szegény Molnár! Egész életében ennél méltatlanabb vád nem érte. Ha nagy bevétele volt, azt azonnal befektette a következő újdonság díszleteibe, kiállításába, s bizony nem mindegyik szépen útnak bocsátott darab hozott sikert. Amint bonyolódtak az ügyek, s akarva, nem akarva gyűltek az adósságok, a színházi bizottmány is kezdte megúnni a folytonos töprenkedést. A heti ülések egyre ritkábbak lettek.

Rátermettt színészei közül is egyre többen szerződtek el az új debreceni színházhoz, vagy éppen a Nemzetihez. A kis Kölesi Lujza már arra az útra lépett, hogy a nagy Blaháné legyen belőle — de nem a Budai Népszínházban. Boér Emma, a tehetséges naiva, a Nemzeti Színház felé orientálódott. Kassai Vidor és az ifjú Jászai Kolozsvárra szerződtek. Anyagi nehézségek éreztették hatásukat a zenekar műkö-

désénél; a valóban jó muzsikások ugyanúgy megbízhatóbb anyagi alapú színháznál kerestek elhelyezkedést, mint a színészek.⁵³

Vajon fennáll-e „több budai polgár”-nak az a vádjá, hogy a színház a közönség magatartása miatt lesz kénytelen becsukni? „... jelenleg a túlnyomó idegen-ajkú lakosság, mely a veszély idején ugyan velünk szokott tartani, de midőn magát már biztonságra érzi, és igényei kielégítvék, — a mi nemzeti érdekeinktől elválva, — ezen, az akkor köz-lelkessedéssel felkarolt intézetet elhanyagolja; és így az magára hagyatva meg fog szűnni...” Ez a dicséretnek is beillő bírálata a német és szerb polgárságnak, hogy ti. a roszban a magyarok mellett van, csak jó időkben közömbös — természetesen nem volt helytálló. A polgárok — mint láttuk — a maguk módján támogatták a színházat, de mivel ez a színház tipikusan a kispolgárság színháza volt, ennek az igényeit kellett volna kielégítenie. Ezt népszínművek, de még inkább operettek színrehozásával tehetné volna. Mindkettőhöz legalábbis közepes színészek, jó zenekar és tetszető díszletek kellenek. Ilyenek, részben a bizottság és Molnár rossz gazdálkodása következtében beállott pénzhiány miatt, nem voltak. Maradt a kosztümös dráma és a társadalmi vígjáték. Ezeknek a kiállítása olcsóbb, de Pestnek volt két olyan színháza is, egy magyar és egy német, ahol a polgár sokkal jobb történelmi tragédiát és — a Nemzetiben — páratlan szalonvígjátékot kaphatott. Miért jöttek volna az emberek ezért a Népszínházba? Molnárt a gondok, a sok támadás — elsősorban a Budai Népszínház bérlete után áhító vidéki igazgatók részéről — megingatták. „... azon igazságtalan vélemény kezdett felőlem elterjedni, hogy én a népszínháznál csupa önérdékből nem engedem át a tért más igazgató vagy vállalkozónak”. „Nyolcz éve, hogy szakadatlanul ez intézet ügye 's érdekében munkálkodtam 's mint színész is fölvirágzására törekedtem. Amivel mint vidéki színingazgató bírtam, a mit kaphattam szerezhettem — az mind itt van és itt is marad a népszínház falai közt.”⁵⁴

A város színházi bizottsága már régen nem érdeklődött a színház iránt, amelynek a művészi színvonala kifogásolható, a bevételei pedig katasztrófálisak voltak. Kapva-kaptak hát Molnár lemondásán. Buda még a szabadságharc, illetőleg a rémuralom idejének óriási anyagi veszteségeit nyögte. Az a telek, amelyet a színház kedvéért a Lánchíd Társulattól magához váltott, nyolc-kilenc esztendő alatt hatalmas értékelkedést ért el. Eladása sokban segített volna a pénzügyi helyzeten. Elhatározták tehát értékesítését, a színház lebontását, s a budai magyar színjátszást áttelepítették a németektől elvett Várszínházba. Molnár Györgynek igaza volt, amikor a városnak ezt a cselekedetét hibásnak, oktalannak bélyegezte. Csak az a kár, hogy szavai vajmi kevés hatással voltak az illetékes tényezőkre, s a színház-lebontási mozgalom nem állt meg a kis Budai Népszínház megsemmisítésével.⁵⁵

1870-ben felrobbantották a tömör, támpillérekkel védett falakat, hogy helyébe a Kereskedelmi Minisztérium épületét emeljék, amely 1944—45-ben tönkrement.

Molnár György negyven éves volt mindössze, amikor élete nagy alkotását megsemmisülni látta. Még huszonegy évet élt és rendezői hírnevét nem egy nagy színpadi sikerrel növelte. Valójában azonban a színházigazgatással együtt azt az életformát is feladta, ami legjobban biztosíthatta alkotó képességét. Mint igazgató, igaz, minden gondot és felelősséget ő viselt, de nem is kellett senkihez alkalmazkodnia. Molnár nem volt társaságkedvelő, nem volt simulékony, sem humorérzéke, sem csiszoltsága nem volt elég ahhoz, hogy mások gyöngéit szó nélkül elviselje, saját alkotásainak megbíráását tűrje. Sehol sem tudott hosszabb ideig gyökeret verni, Paulayval azonban egy ideig ugyanazon intézetnél, majd — népszínházi rendezősege idején — egy városban működött. Nem lenne érdektelen utánajárni: hatott-e és hogyan az első *siker*es magyar rendező életművére?

A Budai Népszínház 1861. szept. 14—1864. okt. 31, illetőleg 1867. jún. 13—1870. febr. 28 között játszott. (Márc. 1-től még rövid ideig vidéki társulatok működtek az épületben, de ennek a színház belső történetéhez semmi köze sincs.) Indulásakor célul tűzte ki, hogy eddig színházhoz nem szokott rétegeket közönséggé neveljen, hogy a budai polgárságot magyarosítsa, hogy új magyar drámaírókat szolgáltasson meg és utánpótlásról gondoskodjék a Nemzeti Színház számára. Mint minden emberi törekvés, megvalósulásában ez a terv is sok selejttel járt. Méltányos azonban, hogy megítélésénél elsősorban arra figyeljünk fel, ami működésében pozitívum volt.

A színház — eredeti terve és műsora szerint — a kispolgárság igényeit elégítette ki. Gyulai ugyan azt állította, hogy nincs kialakult közönsége, de ez nem felel meg egészen a valóságnak. Tény, hogy a Budai Népszínháznak nem volt olyan törzsközönsége, amely rendszeresen járt volna az előadásaira, pusztán azért, mert X vagy Y színész játékában akart gyönyörködni. A kispolgárság nem élt olyan anyagi viszonyok között, hogy hetenként esetleg többször is színházba mehetett volna. Molnár gárdája sem volt állandó. Az első évkör népszerű színészei közül senki sincs meg 1867-ben, s az újólak kialakuló gárda azonnal foghíjas lesz, mihelyt a fizetési nehézségek elkezdődnek. Molnár inkább arra szoktatta közönségét, hogy figyeljék a színház műsorát és a nagy szenzációkat nézzék meg. A Dunanant, az Ördög piluláit, a Bem apót tényleg megnézte mindenki, akinek csak a legcsekélyebb lehetősége nyílt rá, mert a színház olyan reklámmal dolgozott, amire eddig nem volt példa, s ami ennél fogva kellőképpen hatott is. Törzsközönséget nem nevelt a Budai Népszínház, de sok olyan embernek *megmutatta egy színház belsejét*, aki más körülmények közt sohasem váltott volna jegyet.

Hasonló a magyarosítás kérdése is. A várbeli német polgár rendszeresen látogatta a Várszínházat, a Budai Népszínházat azonban nem. Mégis elment a nagy operettek, nagy látványosságok kedvéért ide is, a dalbetéteket magyarul dúdolta, az idézetek magyarul ragadtak meg a fülében. A színészek Budán laktak, budai boltokban vásároltak,

magyar viseletben pengették sarkantyújukat végig a Lánchídtól a Fő utcai Marczibányi-házig északi és a szerb templomig déli irányban; kb. eddig terjedt a színház hatósugara. Mindig magyarzták hivatásuk fontosságát, állandóan agitáltak a Népszínház mellett, beszéltek és beszéltek magukról. Buda, a kisváros életében feltűnést keltettek; ők voltak azok, akiknek a kedvéért a pesti ember este is átjött a hídon, holott 1850-ben Nagy Ignác még nappal sem tartotta érdemesnek Budára menni. A színház-mániára amúgyis hajlamos városi polgár a varázsuk alá került, kezdve Áldásy Antalon, az 1861-i városkapitányon, s végezve a hídnál állomásozó fiakkeresen.

Az új drámaírók felavatása teljes sikerrel járt. Molnár aligha adott vissza csak egy, hozzá benyújtott darabot is. A húsz-huszonkét éves lángelmék — derék orvosok, büszke miniszteriális urak lettek belőlük idővel — bizvást elmondhatták színpadán világmegváltó eszméiket. Katona József nem akadt köztük, de még Jókai, Csiky vagy Szigligeti sem, de az nem kisebbíti a Budai Népszínház érdemét, hogy érvényesülési teret biztosított nekik. Az, hogy a fővárosban egynél több magyar nyelvű színház állt a drámaírók rendelkezésére, mindenestre buzdítólag hatott az irodalom munkásaira. Ezek egy része nem volt sokkal különb, mint az ötven év előtti, helyzetkomikummal dolgozó írók, a legtöbb darabban volt azonban legalább egy-két jó szerep, amit a megfelelő színészek éltek, mint pl. Kassai Vidor a „Póruházi pénzügyi-kommisszárius”-t (Szentirmai Elemér műve).

A drámairodalomnál is pezsdítőbb volt a Budai Népszínház hatása a zsurnalisztikára. A színház hazafias küldetése, Molnár regényes egyénisége, nagy érzéke a reklám, a feltűnő iránt — szinte kész anyaggal szolgált a mindenkori tárca- és színházrovat írójának, de még az élelapoknak is. Az ellenzéki újságok érthető módon saját ügyüknek tekintették Molnárék minden nehézségét. Volt azután egy nem teljesen eszmei síkon mozgó társaság, amelyik ilyen vagy olyan okból kifolyólag neheztelt a Nemzeti Színházra, s ennek hátrányára magasztalta a Népszínházat. Ehhez tartozott pl. Bulyovszky Gyula, aki sohasem tudta megbocsátani az ország első színházának, hogy nem mondott csődöt felesége külföldre távozása miatt. Bulyovszky azután, ha volt rá ok, ha nem, magasztalta a budaiakat, s kiemelte — a legtöbbször alaptalanul — érdemeiket Egressy és Laborfalvi Róza színházával szemben. Ez azonban egyrészt nem Molnárék bűne, másrészt sok eleveiséget vitt a színházak körüli vitákba.

A Nemzeti színházi utánpótlás nevelése volt talán az a program-pont, amit a Budai Népszínház a legkövetesebben hajtott végre. A Budai Népszínház színpadán kezdte pályafutását — hogy csak a legnagyobb neveknek maradjunk — Jászai Mari, Blaháné Köles Lujza és Vizvári Gyula. Ők ugyan nem közvetlenül Molnár keze alól kerültek a Kerepesi útra, hanem vidéki állomásokat is iktattak közbe, az első bizonytalan lépéseket azonban mégis a budai színpadon tették meg. A Budai Népszínházról szerződött a Nemzetihez Boér Emma, Navratyil-

Náday Ferenc, Kocsisovszky Borcsa, Szöllősy Rózsa, nem utolsósorban pedig — maga Molnár.

A Budai Népszínházról írva illő, hogy az első mondat Molnár György nevével kezdődjék. Idézzé a befejezés is az ő génuszát.

Ha tárgyilagosan vizsgáljuk eszméit és életművét, meg kell állapítanunk, hogy olyan ígéret volt, amit — részben a mostoha körülmények, de részben saját emberi gyarlóságai miatt — a sors nem váltott valóra. Abban, hogy nem tanulhatott többet, nem hibás, s azért sem marasztalhatjuk el, hogy egy technikailag fejletlen korban nem tudta minden elképzelését maradéktalanul megvalósítani.

Még kevésbé felelős azért, hogy nem tudta megteremteni a „népszínházat”, a tömegek színházat. Ez a feladat csakis államilag, helyesebben: szocialista államban oldható meg, s a Nyugat mai napig sem birkózott meg vele. A második világháború után Franciaországban, tehát ott, ahol a színház mindig a legnagyobb részt követelte magának a nemzet történelmi formálásában, sokkal nagyobbat, mint az angol, olasz vagy német színház, a „népszínház” ügye ugyanott tart, mint Molnár idejében Budán. Egy ember lelkesedése, politikai éleslátása, szociális érzéke irányt kijelölhetett ugyan, de eredményt nem érhetett el. (Vö. *Paul Arnold*, *L'avenir du théâtre*. Savel, Paris 1947.)

Molnár minden balsikeréért azonban nem háríthatjuk a felelősséget a korra és a viszonyokra. Háromszor volt a kezében olyan kártya, amellyel élete nagy játszmáját megnyerhette volna, s hosszú évekkel Paulay előtt, illetve vele egyidőben, magasra emelheti a magyar színpadi rendezést. Először, amikor a Budai Népszínház teljhatalmú igazgatója volt, másodszer a Nemzeti színpadán, harmadszor a pesti Népszínháznál. Az első esetben az anyagiakkal szemben tanúsított teljes felelőtlensége, a másik két alkalommal konok, alkalmazkodásra képtelen egyénisége szegte útját pályájának. Azok közé tartozott, akiknek nem érzelmi, hanem intellektuális szenvedélyeik vannak, s mivel ezek kielégítése mindig nehezebb — nehéz volt Molnár helyzetében is —, korán lett belőle elkeseredett, csalódott, teremtésre immár képtelen aggastyán.

Mérhetetlenül nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie annak idején egy Láng Ádámnak, Kócsi Patkónak, vagy akár egy Egressynek is, ők azonban saját személyes hiúságukat alá tudták rendelni a közösség, adott esetben a magyar színjátszás érdekeinek. Molnár nem tudta. Ahol a legkisebb sérelmet el kellett szenvednie, onnan tovább állt. Ezzel nemcsak magának, hanem az egész magyar színművészetnek ártott. Hogyan írta róla Kassai? „Mint színész, tragikus volt. Mint ember, tragikusabb.”⁵⁶

JEGYZETEK

¹ *Molnár György*, Világostól Világosig. Emlékeimből. Ungerleider, Arad 1881, 183. skk. 242. skk. *M. Császár Edit*, Egy színészházaspár élete. Művelt Nép, Bp. 1956, 107. skk. Országos Levéltár. Helytartótanács, Elnöki Iratok, 1864. Fons. IV. D. 1130/eln.

² *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus története Magyarországon III. k., Franklin Bp. 1932, 320. skk. *Toldy István*, Öt év története (1867—1872) II. kiadás, Ráth Mór, Bpest, 1891. 4—5. *Török Pál*, Pest Buda 1850-ben. Statisztikai közlemények, szerk. Illyefalvy Lajos. Bpest é. n., 104. Országos Nagy Képes Naptár 1861-dik évre. Szerk. Girókuti P. Ferencz. Első Évfolyam. Landerer és Heckenast, 262. *Molnár Gy.* i. m. 295. skk. OL. Htt. Eln. 1861. Fons IV. D 353/eln.

³ *Molnár György* több ízben említett és könyvében bőven tárgyalt pesti Nemzeti színházi vendégszereplése nemcsak annyiban folyt le másként, mint azt id. munkám id. helyén elmondtam. A színlapok tanúsága szerint ugyanis Molnár nemcsak 1855-ben, amikor verseny-játéokra hívta Felekit és megbukott, lépett fel a Kerepesi-úton, hanem már 1854-ben is, hasonló eredménnyel. Vö. a Nemzeti Színház 1854. és 1855-i színlapjait az Orsz. Széchényi Könyvtár Színháztrótt. Osztályán. Kolozsvárról: *Ferenczi Zoltán*, A kolozsvári színészet. Kolozsvár 1897, 404—405. Arad: *Váli Béla*, Az aradi színészet története, Franklin Bp. 1889. *Molnár Gy.* i. m. 73—294., 409—428., 486—561. *Kassai Vidor* Emlékezései. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. H. és é. n., Egyet. Nyomda, 166—244. Vidéki társulatok: OL., Htt., Rendőri Oszt. (XIV). 1861. 6. kútfő, Könyv- és Színmű Vizsg. Oszt. (XXII.), 1861. 16. kútfő, Eln., Fons IV. D., 1861., 1862., 1863. *Feldmann's* Wegweiser durch Pest und Ofen, III. Auflage, Pest 1857. Heckenast 153. *Molnár Gy.* i. m. 146., 151. skk., Orsz. Széchényi Kvtár Szính. tört. Oszt., vidéki színlapok. Latabárról: *Molnár Gy.* i. m. 144. skk., Orsz. Széchényi Kvtár id. gyűjt. i. h., Győr 1853. A soproni vendégjáték: OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 1885. eln.

⁴ Színházi viszonyok az abszolutizmus korában: *M. Császár* i. m. 44. skk. a „kedélyeket felingerlő” kifejezés egy kancelláriai átiratban, OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 3619/eln. Nagyváradról: OL. Htt. 1861. XXII. 16. kútfő, Kassa: *Molnár Gy.* i. m. 253—54. és OL. Htt. 1861. XIV. 6. kútfő, 106a.) tétel, Sopron. uo. 216. a.) tétel. Német színtársulatok cenzúra-kellemetlenségei: OL. Htt. Eln. Fons IV. D. 1861. 3857/eln. 1862. 13.875/eln., 1864.3929/eln. Don Carlos: 1863. 16.372/eln. Egmont: 1867. 336/eln., Schiller Demetrius-drámatörredéke: 1862, 14.337/eln. — Vidéki színháték és rendezés: *Molnár* i. m. 113., 140., 228—29. 248., 254. Molnárról, tréfásan: Borsszem Jankó, 1868. aug. 30.

⁵ Vidéki műsor: OL. Htt. 1861. XXII. 16. kútfő, Htt Eln. 1861. Fons IV. D. 8418/eln, 1862. 14.058/eln. és 20.579/eln., 1863. 6712/eln. stb. Német műsorok: Htt XIV. 1861. 6. kútfő, 29a., 81a., 119., 141., 148., 160., 165a., 167., 176, 189. tétel, Htt. XXII. 16. kútfő, Htt. Eln. 1861. Fons IV. D., 795/eln., 11.011/en., 11.717/eln. 1862.11.013/eln, 14.168/eln. 15.935/eln. stb.

⁶ Molnár, mint igazgató: *Molnár Gy.* i. m., 243. skk., *Kassai* i. m. 123. skk. Rendezések: A Budai Népszínház műsora (Adattár). Színháztróttéti Füzetek. 10. sz. Színháztróttományi és Filmtudományi Intézet Bp. 1957. Együd rendezései Debrecenben és vidéken: I. a Debreceni Városi Színház sűgő-könyveit az Orsz. Szính. tört. Műzeumban. Molnárról ld. Borsszem Jankó, i. h. Molnár Bényeiről: i. m. 336., Együdről: 302. A társulat névsora megvan a népszínházi sűgő kiadta 1861-i Népszínházi Emlény-ben, de *Kassai* is közli könyve 106., 107. lapján. A színházi szelleméről: *Molnár* i. m. 229. Az egykorú Nemzeti Színház: *Pukánszkyne Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. Magyar Trótt. Társulat, Bp. 1940. 177. skk.

⁷ Műsor: A Budai Népszínház műsora, 5—7. Újságcikkek Molnárék érde-meiről: Hölgyfutár 1861. ápr. 2., Nefelejts 1861. ápr. 28., Népbarát 1861. 45. sz., Pesti Napló 1861. aug. 7., szept. 11., 18. stb. A hangulat sokáig izzó maradt. Vö. Népszínházi Évkönyv. A budai népszínház javára szerk. Bolnai és Kempelen

Győző. Budán 1862. Bagó Márton nyomt., VI. skk., Remény. Honunk évkönyve. Naptár az 1864. évre. Szerk. Girókuti P. Ferencz. Eggenberger, Pest 1863. (Deák Farkas novellája). *M. Császár Edit*, A Budai Népszínház megalakulása. Domanovszky Emlékkönyv. Bpest 1937. 109–25.

⁸ *Kádár Jolán*, A pesti és budai német színészet története. Bpest 1912. *Pukánszky Kádár Jolán*, A pesti és budai német színészet története. 1812–1847. Bvári Tud. Társ. Bp. 1923. *Bayer József*, A nemzeti játékszín története. I–II., Franklin, Bp. 1887. *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves tört. Régi okiratok és levelek tára. II. Szerk. Kardos Samu. 1906. (Toldy Ferenc naplója) *Feldmann's Wegweiser*, 49–53., 153–54. *Török Pál* i. m. 60., 130. *OL. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln.

⁹ Vö. Ráday Gyűjtemény, Ráday III. Pál levelezése. Toldy Ferenc naplóját l. fent idézett helyen. *Bajza József*, Kritikai Lapok (VII. füzet. Egyet. Nyomda Budán 1836, 39. skk.) még a harmincas évek derekán is kezdőknek tartja a magyar színészeket. A Nemzeti Színház felemelkedéséről ld. *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves tört. 67. skk. *Feldmann's Wegweiser*. 153–54.

¹⁰ Színházi viszonyok 1849 után: *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. 84–5. *Török Pál* i. m. 95. Perényiről; általánosságban: 87. skk.

¹¹ *OL. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln. *Reviczky helytartótanácsi titkár referátuma* a kancellária számára a Német Színház segély-ügyében.

¹² *Török Pál* i. m. 113. *O. I. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln. jelzet alatt a Német Színház 1849–63 közötti története, Alsodról: *Molnár Gy.* i. m. 283., 303., 305., I. sz. áll. Itár, Budai Levéltár, 1862. 276. Itári sz.

¹³ *Molnár Gy.* i. m. 303. I. sz. áll. Itár, Budai Népszínház Irata 1861–71. *Miscellanea Nova IV.* 13.545/1861. Budai Levéltár, 1861. 2726. Itári sz., *OL. Htt. Eln.* 1864 *Fons IV. D.* 1130/eln és 5562/eln., utóbbi *Reviczky* rövid összefoglalása a Budai Népszínházról a rendőrminiszter számára. A színház belseje, megnyitása: *Molnár* i. m. 321. skk. Pesti Napló 1861. szept. 11. Nefejejts 228., 276. *Gyulai Pál*, Dramaturgiai dolgozatok I–II. köt. Franklin, Bp. 1908. I. 341. skk.

¹⁴ Különösen nagy a Népszínház iránti lelkesedés *Bulyovszky* lapjánál, a *Nefejejts-nél* és a *Hölgyfutár-nál* (*Vadnay*). *Gyulai* (i. h.) igyekezett rámutatni a párhuzam-vonás, sőt Nemzeti ellen való uszítás meddő és értelmetlen voltára (352. skk.) — A Nemzeti Színházról: *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. 194. skk.; hangulat Nyéky ellen: *OL. Htt. Eln.* 1861.9940/eln. Támadások *Szigligeti* ellen: *Pukánszky Kádár Jolán* i. m. 266., (korábban pl. a Társalkodó 1845. jún. 8. oldalakon keresztül gyalázza a Szökött katona szerzőjét, majdnem ugyanazokkal a vádakkal, amelyekkel később *Dobsza Lajos*, majd *Rákosi Jenő*), *Borsszem Jankó* 1871. márc. 26. *Erkel: Borsszem Jankó*, 1869. febr. 7., 1870. okt. 16., 23., 1871. márc. 19., *Feleki: Borsszem Jankó* 1869. aug. 1., 1870. máj. 29., jún. 5., 26., okt. 16., 23., dec. 18., 1871. febr. 12., 1871. ápr. 30., *Szerdahelyi: Molnár Gy.* i. m. 451., *Kassai* i. m. 218–19., *M. Császár E.* i. m. 161. skk. *Borsszem Jankó* 1869. okt. 17., nov. 14., 1870. márc. 13., ápr. 3., 1871. jan. 8., szept. 17.

¹⁵ *László József* korai visszavonulása a színpadtól nem önként történt; az *Egressy Etelkével* kötött szerencsétlen házasság s ennek következtében az *Egressyvel* való meghasonlás okozta, hogy az ifjú *Szerdahelyivel* szemben állandóan mellőzték (*Vö. Egressy Gábor* hátrahagyott iratait az Orsz. Széchényi Könyvtár Irod. Levelestárában). Az sem kétséges, hogy *Kassai* megérdemelte volna a Nemzeti színházi tagságot, s hogy csipős egyénisége, amely a „nagyokat” már a hetvenes évek elején maga ellen bősztette, volt ennek akadály. — A Nemzeti Színház művészeiről: *Feldmann's Wegweiser*, 155.

¹⁶ „Hazafiság a nemzetiségnek.” Népszínházi Évkönyv naptárrészekkel 1863-ra. A budai népszínház javára szerkesztik: *Bolnai és Kempelen Győző*. Bagó Mártonnál, Budán 1862, 17–18.

¹⁷ A színészekről: *Molnár Gy.* i. m. 245., 295. skk. *Kassai* i. m. 114. skk., *M. Császár* i. m. 107. skk., továbbá: a Debreceni Városi Színház színlapjai és sűgőkönyvei az Orsz. Szính. tört. Múzeumban.

¹⁸ Molnár György, a színész: *Kassai* i. m. 122. skk. Borsszem Jankó 1868. aug. 30., Újházi véleménye: *M. Császári* i. m. 254., a Goethe–Eckermann-párluzam: Borsszem Jankó 1873. márc. 17., Újságok: Vasárnapi Újság 1862. jan. 7., 18., febr. 18., márc. 7., 11., 29., ápr. 26., jún. 18., aug. 10., 27., okt., 18., 25., nov. 19., dec., 9., 17., 1863. febr. 17., júl., 26., Hölgyfutár 1862. jan., 1., 22., 28., febr. 26., Pesti Hírnök 1864. okt. 10., stb. — A Budai Népszínház női tagjait illetőleg ld. a 17. sz. jegyzetét. Vö. még: Budai Népszínházi Emlény az 1862. évre Bagó Márton nyomd. Buda 1861, 8–9. a tagok és a zenekar névsorával.

¹⁹ A provizórium korának színházi intézkedései: *OL. Htt.*, 1861. XIV. 6. kútfő, 51. tétel, XXII. 16. kútfő (1861. szept. 27., nov. 24., nov. 19). Pálffy elrendeli, hogy minden színházi ügy elnöki ügydarabbá váljon: „Egy előfordult eset alkalmából szükségessé válván, elnöki irodámnak tudni, mely színdarabokra nézve adatott vagy tagadtatott meg a magy. kir. Htt. által annak működésétől kezdve egész a színházi ügyeknek, mondott irodámhoz lett átutalásáig (az előadás engedély) stb., nov. 19-én. *Htt. Eln.* 1861. Fons IV. D. 2247/eln., 2248/eln, 3076/eln. 3211/eln, 3241/eln, 9513/eln, I. sz. áll. Itár, Budai Levéltár, 1861. 2279. Itári sz. 2340. Itári sz., 2610. Itári sz.

²⁰ *Molnár* i. m. 299–303.

²¹ Uo. 334., Pesti Napló 1861. dec. 21. Vasárnapi Ujság 1861. okt. 27., nov. 10., nov. 17., 1862. jan. 12., Hölgyfutár 1862. jan. 16. stb.

²² *Molnár*, Világos előtt. Szabadka 1880. A népeladások műsora az 1862. és 1863-i Népszínházi Emlény-ekben (kiadja: Égeni Elek, sugó) Bagó Márton kiadása, Buda.

²³ Bajza megjegyzése a „vasárnapi publikum”-ról: *Athenaeum* 1842. jan. 18. Molnár politikai állásfoglalása: i. m. 331–32., 332–34., 385–87., *Kassai* i. m. 224., 251. — Ujság-bírálatok: Pesti Napló jún. 15., dec. 21., Hölgyfutár 1862. jan. 7., 14., 16., 28., Nefelejts 1862. jan. 5., 19., ápr., 27., 1863. febr. 1., Vasárnapi Ujság 1861. nov. 3., 1862. jan. 19., jan. 12. stb. Worafka: *OL. Htt.* 1861. XXII. 16. kútfő és 1861. Eln. 22.927/eln., 23.491/eln.

²⁴ *Molnár Gy.* i. m. 334. skk., A Budai Népszínház megalakulása, Domanovszky Emlékkönyv, 109. skk.

²⁵ *Gyulai Pál* i. m. II. k., 121. skk., 144. skk., Nefelejts 1862. márc. 9., a Nemzeti Színház „hétköznapjairól” a Borsszem Jankó: „Mikor én a N. Sz.-ba el-ellátogatok, titkos szorongások közepette olvasom végig a színlapot. Mint hig főzelen az auflag, úgy úszkál a sok középszerűség fölött egy Prielle, Szerdahelyi, Szigeti és Szathmáryné neve. Ha ezek közül egyikét-másikat ott látom, megvigasztalódva mondom magamban: láthatsz ugyan gyöngye előadást, de 1:galább egy-két jó perced is lehet” (1870. jan. 9).

²⁶ Apraxin Júliáról: *Catherine Barna*, Julie Apraxin. Szeged 1934. La Comtesse Julie B. Apraxin: *Quelques feuilles détachées des Mémoires de la tragédienne hongroise...* E. Dentu, Paris. 1863. *Molnár Gy.* i. m. 346. skk. *Kassai* i. m. 126., 153. Dunanan: *Kassai* i. m. 154., A Budai Népszínház műsora, 16.

²⁷ A Budai-Apraxin-ügy hivatalos vonatkozásai: *OL. Htt. Eln.* 1863. Fons IV. D. 1483/eln. Molnár, ez ügyben tanúsított tapintatos magatartásáért legfelsőbb elismerésben részesült, ld. Worafka rendőrfőnök febr. 1-i jelentését ugyanitt. — Bulyovszkyné kifestésének kifestéséről: Borsszem Jankó 1871. febr. 26. A párizsi út jelentőségéről még nevezetesebbé válva is így ír a magyar utazó: „...Páris egy modern művésznék a legtanulságosabb hely a világon, s kivált à quiconque issu d'une nation si jeune que la notre. — Itt még akkor is, ha a nyelvet nem beszélné, megtanulja a formát s a színt. Egy női ruha csakúgy, mint egy kirakat vagy egy modern festmény, erre tanít minket.” (Justh Zsigmond Naplója, sajtó alá rendezte Halász Gábor. H. és é. n., 36–7).

²⁸ *Molnár Gy.* i. m. 356. skk.

²⁹ Apraxin további párizsi sorsa: vö. Barna i. m. Molnár visszatérése: *Molnár Gy.* i. m. 387–88. A Budai Lapok, a Népszínház érdekeinek védelmére alapított újság, 1863. jan. 25-én megkezdett pályafutását a 184. lapon, 1863

júniusában természetesen „ideiglenesen” befejezte. A lap főmunkatársa és pénzelője Apraxin volt.

³⁰ A szellemalakok : *Molnár* i. m. 388. skk., Színházi Látcső 1863. aug. 23., Remény. Honunk Évkönyve. Naptár 1864-ik évre. Szerkeszti Girókuti P. Ferencz. Hetedik évfolyam. Eggenberger, Pest 1863, 9–12.

³¹ Az Ördög pillulái : *Molnár* i. m. 390. skk. *Kassai* i. m. 154. skk. Nefejejts 1863. szept. 20., okt. 4. A Budai Népszínház műsora 19.

³² *Molnár* i. m. 390. skk. A Német Színház : OL. Htt. Eln 1861. Fons IV. D. 12.590/el. 1863. Fons IV. D. 6382/el. 1864. Fons IV. D. 1460/el. 6347/el. 7756/el.

³³ *Molnár* a német igazgató megkereséséről : i. m. 344. és 326. A valóságnek megfelelő tények : OL. Htt. Eln. 1862 Fons IV. D. 21.816/el. 1864. Fons IV. D. 1130/el. I. sz. áll. ltár. Budai ltár Elnöki Iktatókönyv és lelde, 1861–62. 232. f. sz., 553. f. sz., 1863. 589. f. sz., 1864. 80. f. sz.

³⁴ *Molnár* i. m. 399. skk. *Kassai* i. m. 161–65.

³⁵ OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 1130/el. A bukdácsoló Népszínházzal kapcsolatban írja Worafka: eleve sokallta a fővárosban a négy színházat. „Dass diese meine Prognosis eine begründete war, hat der Erfolg gelehrt; denn es hat, wie mir von verlässlicher Seite bekannt wurde, der Theater Direktor Molnár auf seiner Bühne dem ungarischen Nationaltheater im Bereiche des Volkstückes den Rang abgelaufen und siegreiche Concurrrenz gemacht und selbst den deutschen Bühnen gegenüber übte das Vorhandensein des Molnár'schen Volkstheaters in pekuniärer Beziehung merklichen Einfluss”. Ui. jegyzi meg azt is, hogy a concesszió-megvonásról szó sem lehet; „Molnár im Vergleich zu seiner Führung im Jahre 1861 viel besonnener geworden ist, und im letzverflossener Jahre zu keinem staatspolizeilichen Einschreiten Anlass geboten hat.” (Worafkáról egy kortárs : „Becsületes, szelíd úr volt ugyan ő nagysága, de egy policáj direktor, ha még olyan kedves is, borzasztóbb egy alkotmányos vad alispánynál, akkor legalább azt hittük.” *Agai Adolf*, Por és hamu. Athenaeum Bp. 1892, 30.) A színészek csőd-eljárási kérelmekor természetesen Worafka is a színház bezárását javasolja. OL. Htt. Eln. 1864, előbb id. h.

³⁶ A Népszínházról : I. s 34. jegyzetet. Németek : OL. Htt. Eln 1864 Fons IV. D. 1460/el., I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV.

³⁷ Molnár 1862-ben tervbe vette, hogy Óbudán munkáselőadásokat tart a hajógyár alkalmazottai számára. Budai Lapok 1863. 8. l.; *Török Pál* i. m. 47. skk. *Feldmann's Wegweiser* 205.

³⁸ *Török Pál* i. m., i. h., Thalia Zsebkönyv 1863-ra Emich Pest 1862. „Feri-ke, a szép mosónő”, beszély Gr. Batthyány Júliától. *Jókai Mór*, A gazdag szegények, I–II., Révai, Bp. 1890. A Népszínház célját körvonalazó sorokat Urváry Lajos írta, a fent id. Thalia Zsebkönyvben, 171., 164.

³⁹ *Török Pál* i. m. *Molnár* i. m. 303., Naptárak : Családi Naptár. 1858. Első évi folyam. Bpest (nyomdajelzés hiányzik), Pál és Virginia történetével stb. Országos Nagy Képes Naptár. 1861-ik évre. Szerkeszti Girókuti P. Ferencz. Első évfolyam. Landerer és Heckenast, 1860., Jókai „Tündér-regéinek” a hirdetésével (218. skk.) Magyar Nép Naptára. Budapesti képes kalendárium 1856 szökö évre. (18 iv, 63 képpel). Szerkeszti Vahot Imre. Emich, Pest 1855. Leírja a Nemzeti Színházat és lelkére köti olvasóinak, hogy keressék fel (180.) Nemzetiségi adatok : *Török Pál* i. m. 83. Csizmadia-céh adakozása : Pesti Napló 1861. aug. 4., elmagyarosodás : *Beksicz Gusztáv*, Magyarosodás és magyarosítás. Athenaeum, Bp. 1883, 51. Várhidy-Bacsvánszky : *Kassai* i. m. 246., Főv. Lapok 1881. ápr. 13.

⁴⁰ *Török Pál* i. m. 94., I. sz. áll. ltár, Budai Népszínház iratai, 1861–1871. Miscellanea Nova IV. 1786/67. febr. 26.

⁴¹ *Feldmann's Wegweiser* 153–54. *Molnár* i. m. 313. I. sz. áll. ltár, Buda. Levéltár. 1861. 2726. ltári sz. *Török Pál* i. m. 95. OL. Htt. Eln. Fons IV. D. 6382/el.

⁴² *Molnár* i. m. 350–51. *Berzeviczy A.* i. m. II. k. 397–98., Borsszem Jankó 1868. jún. 28. A Nemzeti Színháznál működő Comité : *Pukánszky Káddár Jolán*,

A Nemzeti Színház százéves története. 178. skk., Bolnai felolvasása : A Budai Népszínház másora 10. Pesti Napló 1861. dec. 29.

⁴³ A *Molnárt* támogató ifjú írók működése lemérhető a színház másorán l. i. m. Toldyról : Borsszem Jankó 1868. dec. 6., 1872. nov. 20. *Porzó (Ágai Adolf)*, Por és hamu. 229–38., egyetemi hallgatók és a Népszínház : *Molnár* i. m. 334. OL. Htt. Eln. 1861. és 1862. Fons IV. D., műkedvelői előadások céljára a Népszínházat béreltik ki. Thalia Emlékkönyv 1862-re. I. évf. Emich, Pest, 1862. kiadói, Fésüs György és Toldy, joghallgatók. — A magázásról : l. Molnár György levelezését az Orsz. Széchényi Könyvtár Irodalmi Levelestárában. Idézet : *Battyány Júlia* : Két lélek. Beszély. Bolnai-Kempelen. Népsz. Évkönyv, 1863. 44.

⁴⁴ A német színházak : OL. Htt. Eln. 1863 Fons IV. D. 6382/eln. és 1864 Fons IV. D. 1460/eln. Kassa: OL. Htt XIV. 1861., 6. kútfő, 212 6a tétel. Pozsony: Eln. 1862. Fons IV. D. 14.167/eln.

⁴⁵ Az anyagi helyzet : helyérek a Budai Népszínház plakátjain, Orsz. Széchényi Kvtár Szính. tört. Osztálya; iparcikkek árai : Vasárnapi Ujság 1865. hirdetések. — A Népszínházért indult pályázat : Szabó József győri igazgató, OL. Htt Eln. 1865. Fons IV. D. 6946/eln, Bényei István : 7015/eln., ill. I. sz. áll. ltár, Budai Népszínház iratai, 1861–1871. (Miscellanea Nova IV.), Hubay Gusztáv no., Gundy György no., Szigeti Imre no. és Belügymin. Eln. 2240/eln. — Szilágyi Béla, Landvogt Adolf, Kocsisovszky Jusztin mind megpróbálkoztak a színház megszerzésével (L. I. sz. áll. ltár, i. h.).

⁴⁶ I. sz. áll. ltár, fentebb i. h., 2819/1867, 3216/1867, stb.

⁴⁷ OL. Htt Eln. 1864. Fons IV. D. 1130/eln., Reviczky a budai polgármesterhez ; I. sz. áll. ltár, id. h., és a budai népszínházi bizottmány iratai.

⁴⁸ Fővárosi Lapok 1867. júl. 2., 1868. ápr. 21., 22., jún. 14., jún. 15. Vasárnapi Ujság 1868. ápr. 26., *Gyulai Pál* i. m. 341. skk., *M. Császár* i. m. 107. skk.

⁴⁹ Főv. Lapok. 1868. febr. 16., 18., Pesti Napló 1868. febr. 18., Nefejejts 1868. febr. 23., Borsszem Jankó 1868. febr. 23.

⁵⁰ Borsszem Jankó 1870, ápr. 24., 1868. aug. 30.

⁵¹ OL. Belügymin. Eln. 1868. XIV. D. 2035/eln. I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV., Vasárnapi Ujság, 1868. okt. 11., Molnár i. m. 435. skk. 1., *Kassai* i. m. 251–252.

⁵² Bacsvánszkyról l. a 39. jegyzetet. Knezsevics : O. L. Htt. Elm. 1863. Fons IV. D. 2633/eln. — Knezsevicsen kívül az akkori magyar területen még más szerb társulat is ismeretes, a nagykikinda' születésű Markovics Döme, aki Belgrádban játszott és innen kért Magyarországra is érvényes játszási engedélyt (O. L. Htt. XIV. 1861. 6. kútfő, 147. a. tétel. Csekics István Torontál m. területén működött. (i. h., Eln. 1863. Fons. IV. D. 2761/eln.), az újvidéki Nemzeti Színház pedig azért folyamodott, hogy egy éven át Horvát-, Tót- és Dalmátországban vendégszerepelhessen (uo. i. h., 4898/eln.). A szerb színjátszás ekkor még nem volt nagyon fejlett, kb. ott tartott, mint a magyarok 1833-ban. Rendkívül szorgalmasak voltak és szerblakta vidékeken ugyanolyan szerető felkarolásban volt részük, mint a régi magyar színészeknek Kassán vagy Kolozsvárott. Az e korabeli szerb s a korai magyar játékszín között más hasonlatosság is van : mindkettőnek erős német versennyel kellett megbirkóznia. Amikor már három-négy szerb társulat is járja a Monarchia déli területét, még mindig egyre-másra adják ki a német koncessziókat (I. h. 1862. Fons IV. D. 16.206/eln. 1863. 3905/eln. 3975/eln.).

⁵³ *Molnár* i. m. 435., elszereződések : *Kassai* i. m. 256., Pesti Napló 1868. szept. 15.

⁵⁴ A budai polgárok levele a város előljáróságához : I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV. Uo. Molnár 1869. nov. 27-i levele a polgármesterhez.

⁵⁵ *Molnár* i. m. 442–44.

⁵⁶ Molnárról, saját önéletrajzán kívül, írt *Galamb Sándor*, Népszínházak és a Népszínház. Napkelet 1925, 240. skk., Az első nagy magyar rendező. Színészek Lapja, 1927. I. sz., *Verő György*, A Népszínház Bpest színi életében. Franklin Bp. 1925.

LE THÉÂTRE POPULAIRE DE BUDA ET SON PUBLIC

Au printemps de l'an de 1861, le jeune directeur ambitieux, George Molnár obtint l'autorisation à jouer pendant l'été avec sa troupe dans les locaux de l'arène de Buda.

La situation politique était pendant longtemps peu favorable, elle ne permit pas que dans le centre du pays l'étandard du patriotisme soit élevé sous l'empire d'un nouveau théâtre hongrois. En 1859 cependant l'ère du régime Bach ayant touché à sa fin, un revirement s'était opéré dans la politique d'oppression de l'Autriche. Les décisions touchant les affaires du théâtre demeurèrent encore jusqu'à 1861 entre les mains de l'administration de police, mais dès cette date, retour était fait aux dispositions en vigueur avant 1848 et la connaissance « des affaires des manifestations publiques » a été attribuée au Conseil de Lieutenance. Le Conseil de Lieutenance était présidé à cette époque par George Majláth, argentin du roi à esprit hungarophile et c'était lui qui a délivré l'autorisation à George Molnár de jouer avec sa troupe dans le « Budai Színkör », nommé « arène » à cette époque et sis dans la Krisztinaváros (partie de Buda).

Depuis des années Molnár avait employé tous ses efforts pour pouvoir s'établir dans la capitale. Cette ambition n'était pas peut-être justifiée par ses talents d'acteur, il était cependant doué d'un goût étonnant des beautés pittoresques susceptibles à une réalisation sur la scène. Aussi rendit-il compte du fait que la fortune d'une représentation dépendait du nombre élevé des répétitions, que l'union des lois de déplacement sur la scène devait jouer à plein dans le jeu de chaque acteur et qu'il *pût* exister une force qui, en se tenant derrière le rideau, fût capable de diriger la représentation, de créer, même avec une troupe faible, quelque chose du grand genre. En bref, Molnár était le premier grand metteur en scène en Hongrie. Il a éprouvé le sentiment instinctivement et avec justesse que pour le plein développement de ses capacités il eût besoin de vivre dans la capitale.

La misère des acteurs de province n'était plus à cette époque un fait bien acquis, des troupes nombreuses et bonnes visitèrent les plus importantes villes. Le nombre des troupes hongroises peut être évalué à 20—30 faisant la tournée de la Grande Plaine, des départements et villes du sud et de l'est de la Transdanubie et des régions de la Transylvanie de population hongroise, le nombre des troupes allemandes qui ont joué aux zones frontalières de l'ouest, dans la Hongrie septentrionale, à Temesvár et aux départements saxons était environ 15—20. De temps à autre des troupes hongroises jouèrent aussi à Pozsony (Bratislava) et à Sopron, de même que des troupes allemandes firent leur tournée à Komárom ou à Szeged. Ici ou là ni les troupes ni le répertoire ne présentèrent guère une différence accusée. Outre les classiques — Shakespeare, Molière, Schiller — qui jouirent d'une grande popularité en Europe centrale, si les troupes ont voulu faire grande recette elles favorisèrent les pièces françaises de l'époque. Pour les soirs de tous les jours elles ont fait appel aux auteurs nationaux (Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Vahot ; Kotzebue, Ziegler, Benedix, Gutzkow, Moser). Les troupes allemandes étaient accablées par la censure et le bureaucratisme dans la même proportion que les troupes hongroises, bien que les autorités aient donné plutôt l'autorisation à jouer une pièce déloyale en allemand qu'en hongrois. Selon les attendus de l'autorisation le même texte était censé d'avoir un effet différent en allemand qu'en hongrois.

Le matériel technique des théâtres provinciaux était généralement très médiocre. Manque d'installation propre, le directeur d'un théâtre, dévoré par l'ambition de la mise en scène avait bien du fil à retordre pour pouvoir impressionner le public, il dut même employer des excès d'effets phoniques et d'éclairage. Molnár, ce génie de la scène, dont les capacités ont percé déjà dans la province, était toute sa vie l'objet de railleries pour ses scènes débordées de feux de Bengale et de

pétardes d'obusiers. Il n'était point tâche facile de varier le répertoire, étant donné le conservatisme du public provincial.

Envers les troupes allemandes de la province le public hongrois se plaça sur le terrain de la résistance passive. Les représentations des troupes allemandes ont été fréquentées par la bourgeoisie allemande, l'activité et les performances enregistrées par la presse de langue allemande, l'opinion publique était cependant sous l'influence des écrivains hongrois, pour eux toutefois — du fait de leur position de prince — le théâtre allemand était affaire de rien.

Parmi les troupes hongroises de la province la troupe de Molnár de Szeged était l'une des meilleures. Bien que Molnár n'eût pas de ressources pécuniaires en abondance, il a énoncé qu'il se préparait à aller dans la capitale, a fait une sélection de sa troupe et traitait les acteurs humainement. De cette façon il réussit à garder sa troupe intacte et entière pendant quelques années ce qui lui permit de débiter à Buda avec un répertoire bien appris et avec une troupe ayant l'habitude de jouer ensemble. La troupe débutée à Buda était formée d'une équipe un peu genre de province, mais appliquée, ayant acquis de la routine du théâtre, sans présomption cependant, dont les membres saisirent la grande chance offerte dans leur vie de parvenir à Pest sous la direction d'un metteur en scène excellent qui était aussi un directeur doué d'un sens d'équité.

A cette époque la capitale avait trois théâtres en pierre, dont deux, celui de la Új-tér et le Várszínház ont joué en allemand.

Le théâtre allemand avait ses racines d'un passé brillant. Le premier foyer de ce théâtre était la Rondelle, de là en 1812 il établit sa résidence dans son nouveau édifice magnifique. Le «grand théâtre allemand» propriété et un des plus beaux fleurons de la municipalité de Pest sur la place Vörösmarty (Place de Színház à l'époque) fut en 1847 réduit en cendre. En remplacement de ce théâtre, un nouveau théâtre a été édifié sur la Új-tér en 1852. Le troisième théâtre permanent était le Nemzeti Színház (Théâtre National) ouvert pour le public en 1837. Les relations des théâtres hongrois et allemand n'étaient pas exemptes de certaines animosités, mais en examinant la question de près avec nos yeux d'aujourd'hui, il faut constater que leur rivalité contribua nécessairement à l'élévation de leur niveau respectif. Depuis les années 40 la prépondérance revint au Théâtre National grâce à la subvention reçue d'une part et à son importance nationale d'autre part, ce qui permit à la direction du théâtre d'opérer une sélection du personnel dans la jeunesse, appelée aux planchers, du pays entier, tandis que la population allemande de la capitale n'était qu'une enclave linguistique sans importance.

Du fait de la terreur qui succéda à la défaite de la guerre de l'indépendance nationale en 1849, la bourgeoisie de Pest-Buda, même de langue allemande avait certaine animosité contre la dynastie autrichienne et indirectement contre l'esprit germanique. Suivant le rapport de l'administration : «depuis les dernières années une certaine animosité peut être observée contre la fréquentation du théâtre allemand malgré que la majeure partie de la population ne parle que cette langue» (de 1861). Le directeur du théâtre allemand, nommé Alsdorf a été amené par le mauvais état des affaires à accueillir la troupe hongroise de la province dans son théâtre (l'arène de Buda) après l'obligation assumée par cette dernière de lui assurer la moitié du revenu perçu.

La troupe de Molnár jouait toujours devant salles combles, ne touchait toutefois gros bénéfice, puisque la moitié de la recette revint à Alsdorf. Tout comme 70 années auparavant, à l'époque de Ladislas Kelemen, les Hongrois avaient l'impression d'avoir été victimes d'une exploitation inique et qu'ils devaient faire une tentative de se procurer des locaux propres.

En 1861 cette tentative ne semblait pas être vouée à l'échec. La ville de Buda s'est empressée de prêter son assistance ; sur la proposition de Molnár, la municipalité a racheté le magasin près de la fête de pont de Lánchíd et durant l'été, les travaux de l'aménagement ont été commencés. Au cours de la session du conseil municipal du 11 juin, un conseiller de Buda déclara, que c'était une

honte de ne savoir pas le hongrois, si du moins seulement leurs enfants l'apprenaient et la nécessité d'un théâtre hongrois à Buda s'imposait à cette fin.

La population de la capitale accueillit le théâtre hongrois avec enthousiasme, elle ne cessait de lui faire témoignage de sa faveur depuis le début des travaux d'aménagement et aussi après, elle fréquentait les représentations et faisait l'éloge de celles-ci.

Pour le moment tout le monde allait au Théâtre Populaire de Buda, en parlait, en écrivait, composait à son intention des chansons populaires ou des fantaisies hongroises. Plus d'un était qui lui donna la préférence sur le Théâtre National. Un établissement moins assis aurait souffert de cette tournure, celui de la Rue de Kerepes cependant a supporté le choc.

Le Théâtre Populaire de Buda ouvrit ses portes le 14 septembre 1861. Les grandes espérances fondées sur l'octroi d'une constitution, sur la convocation de la diète ont été déjà brisées ; le général Maurice Pálffy succéda à Majláth à la direction du Conseil de Lieutenance. Pálffy regardait de mauvais oeil l'activité du Théâtre Populaire, mais ne prit aucune mesure à son encontre n'ayant su que trop bien que les représentations du théâtre faisaient moins de bruit que n'aurait soulevé de tapage la fermeture du théâtre par décret administratif. Il se réserva le droit de toute décision sur l'échelon la plus élevée dans les affaires du théâtre et fit mettre et le répertoire et les acteurs sous la surveillance de la police.

Le fort du répertoire de Molnár a été la représentation bien mise en scène des drames lyriques populaires. La pratique était à l'époque dans les grands théâtres que les parties de chant étaient interprétées par le choeur de l'opéra et les danses par le ballet. Il est inutile de dire que cette pratique n'était pas sans artifice ce qui devint manifeste dès que Molnár présenta ses conceptions plus réalistes. Selon ses conceptions notamment les mêmes personnages de la fête paysanne ont exécuté les chants et les danses de même qu'il en était en réalité à une fête des moissonneurs ou de vendange. Les répétitions nombreuses, l'habitude des acteurs de jouer ensemble depuis plusieurs années ont porté leurs fruits. Bien que les acteurs n'eussent pas été excellents, l'équipe a remporté un succès unanime.

Les scènes de Molnár quel aspect pouvaient-elles avoir dans la réalité ? On n'est pas loin peut-être de la réalité en supposant que les résultats concrets de son génie créateur fuyant tout effort à les représenter ne sont pas perdus sans rémission. Les arts ont une certaine prise l'un sur l'autre. La peinture d'une époque est la grande révélatrice aussi de l'art scénique. Si l'on jette un coup d'oeil sur la composition de Barabás « L'arrivée de la fiancée » on croirait voir les planches du théâtre populaire de Buda avec ses acteurs au visage dûment fardé, l'accordé de village aux cheveux bouclés, l'église et les maisons au toit de chaume avec les pigeons collés, peintes à la toile de fond. Ou bien la scène d'une teinte sombre, dramatique et mouvementée du Racolage n'évoque-t-elle point le Déserteur ? La scène est jusque dans le porche la même que sur la lithographie, faite de la représentation du Théâtre National, la mise en scène plus véhémement toute-fois touche les conceptions de Molnár.

Pour entraîné et varié qu'eût été le répertoire de Molnár, après cinq-six mois de jeu dans la capitale il était épuisé. Conformément à son objectif Molnár mit au concours la composition d'un drame lyrique populaire, puisqu'il allait déjà de passer en proverbe que « pour voir un drame lyrique » le citoyen de la capitale « va au Théâtre Populaire et non au Théâtre National ». Le concours n'eut guère de répercussions parmi les auteurs. Aucun écrivain d'avant-garde n'y prit part, les représentations manquèrent de cet entrain habituel qui autrefois était le leur.

Lorsque Molnár prit pied dans la capitale il était pénétré d'enthousiasme et de dévouement sincères. Son intention ferme était de faire prendre à une couche de la population métropolitaine, qui ne connut point la culture des théâtres, l'habitude d'aller au théâtre. Bien qu'il voulût gagner aussi la bourgeoisie allemande pour son théâtre, son objectif principal était la culture des humbles. Pour

cette raison, dès l'ouverture du théâtre, il a proclamé que des représentations seraient organisées pour le grand public incapable de subvenir aux frais du billet de théâtre. Ce fut une idée sociale et peu commune à cette époque. Pour trouver les motifs psychologiques de cette décision il faut remonter peut-être jusqu'à l'enfance pleine de misère du jeune directeur, lorsque le garçonnet d'aspect minable s'était glissé furtivement dans le théâtre de Nagyvárad. Pour Molnár, la sensation la plus grande était le spectacle du théâtre, il voulut que d'autres pauvres en bénéficiassent également. Les bons correspondants étaient distribués par la municipalité. Avec le temps cette oeuvre culturelle de Molnár prit fin du fait de la situation pécuniaire précaire du théâtre, mais cependant les pauvres avaient joui de maintes séances intéressantes. Le programme a été sélectionné d'une manière telle qu'une pièce patriotique ou mimoplastique a été donnée, accompagnée d'un numéro musical et d'une comédie. Quelques actes de drames historiques de Szígligeti ou de Jókai etc., des scènes impressionnantes, plastiques, quelques danses hongroises, des scènes de drames lyriques populaires célèbres avec un mouvement de masses se succédèrent à tour de rôle. Pendant plus d'un an les humbles de Buda avaient chaque mois joui une ou deux fois du bénéfice leur accordé par Molnár.

L'autre idée dont Molnár était animé était son intention d'assurer les moyens de réussite aux auteurs négligés au Théâtre National ou à ceux qui n'y avait pas même essayé de percer. Ses efforts ont eu pour résultat que quelques jeunes auteurs d'un cercle connu sous le nom Auteurs de «Kávéforrás» (nom d'un café de Pest) ont débuté dans son théâtre. Ces auteurs cultivèrent toutefois à beaucoup près le genre du drame lyrique populaire tant désiré, ils s'intéressèrent plutôt au drame historique et à la comédie de moeurs. Lorsqu'il se firent déjà à la routine du drame, le Théâtre Populaire de Buda avait déjà fermé sa porte.

Il n'y avait même en Hongrie tant d'auteurs dramatiques débutants que les drames lyriques populaires de ceux-ci auraient pu remplir le programme d'un théâtre, dans une époque où il n'était pas de coutume de donner la même pièce en série plus que quatre ou cinq fois. Il manquait de drames lyriques populaires. C'était surtout pendant la saison d'été que du fait de l'air excessivement accablant du petit théâtre bas, la recette de Molnár a été décimée. Pour se tirer d'affaires pendant l'hiver de la deuxième année il s'est risqué dans l'opérette française et s'est essayé à la musique d'Offenbach. Molnár n'aimait pas l'opérette, mais avait la conviction qu'il dût remplir une mission par son théâtre et pour le sauver il a décidé à risquer tout. Il a donc commencé les répétitions de la grande opérette «Le père Dunaan».

Ce fut pour la première fois dans l'histoire du théâtre de la Hongrie qu'une pièce était jouée en série. Depuis le décembre jusqu'à l'été de 1863 le Théâtre Populaire gagnait sa vie par la représentation de cette opérette. Pendant la durée de direction de Molnár l'opérette a été jouée cent fois en tout.

Grâce au succès financier, en 1863 Molnár a pu se rendre pour un voyage d'étude à Paris ayant laissé le théâtre sous la direction d'un groupe d'artistes de confiance. Paris était la première grande ville qu'il a vue. Le metteur en scène si compétent était surpris par l'illumination et la belle ordonnance de la ville et même dans la tenue et marche des agents de police il admirait l'élément décoratif. Il ne parla pas le français, il chercha donc en premier chef dans les théâtres le spectacle et ensuite les pièces déjà connues en sa patrie. Avec une attention passionnée il suivit le cortège des grandes masses représentant une campagne au Châtelet, dans le domaine du drame il fut saisi par le jeu d'un romantisme quelque peu suranné de Lemaître. Par le canal des connaissances il fit acquisition de quelques opérettes d'Offenbach et d'appareils de projection, à l'aide de ces derniers il se proposa d'évoquer «des images fantômes» devant les yeux émerveillés des gens de la capitale hongroise.

De retour de Paris la saison d'été et du début d'automne n'était pas trop prospère malgré le patronage de la jeunesse enthousiaste «des images fantômes». Dans une situation délicate il avait préparé la première de la grande nouveauté

qu'il a apportée de Paris, intitulée « les Pilules du Diable ». Outre la mise en scène d'une habileté de prestidigitateur, la représentation heureuse de la pièce nécessita plusieurs nouvelles machines de théâtre et encore l'aménagement complet des planches simples, de nombreux auxiliaires techniques et énormément de répétitions. La première cependant fut d'un succès général.

Pendant l'hiver de 1864, Molnár convint lui-même de son erreur de ne pouvoir surclasser le Théâtre National. S'il voulait faire recette, la nécessité d'un programme différent de celui du Théâtre National s'imposait. Il devait donc présenter des pièces dans lesquelles il excellait : pièces à grand spectacle, dans le genre léger, bien mises en scène. Les conclusions tirées après bien de longues et pénibles agonies par la direction du théâtre allemand étaient les mêmes. Des faillites consécutives les directeurs allemands ont pu dégager l'enseignement que le Théâtre National ne pût être dépassé dans le sérieux. Ils s'arrangèrent donc à donner surtout des opérettes. Ainsi les fervents du genre léger ont eu la possibilité de choisir entre deux théâtres, celui de Molnár et celui des Allemands. Certes, le danger de la faillite d'Als Dorf a été conjuré en 1861 du fait de sa collaboration avec Molnár, le salut n'était cependant que de caractère temporaire. Als Dorf a paré la faillite pour la seconde fois en ayant accueilli dans la direction Bernard Winter, ensuite il a cédé la direction entièrement à ce dernier. Winter était d'origine allemande (Als Dorf bourgeois de Pest et gentilhomme hongrois) et était de première force en le genre léger et la mise en scène.

Lorsqu'au Théâtre Populaire la situation de Molnár devint sérieux il fit une tentative et a postulé le bail des théâtres allemands. Mais comme ces théâtres étaient entre les mains de personnes privées et il n'avait les ressources nécessaires ni pour fournir une caution, ni pour couvrir le prix de location, après la démission de Winter, puis de Molnár, les théâtres passèrent aux mains de l'Autrichien Röhring.

Malgré le grand succès de l'hiver, le théâtre de Molnár connut pour l'été de 1864 de nouveau une crise financière, assurément par suite des emprunts contractés à usure pour assurer les frais d'entretien du théâtre pendant la morte saison. — Les acteurs mal payés avaient assez des privations. Les meilleurs d'entre eux avaient quitté Molnár pendant les derniers trois ans, certains pour être admis au Théâtre National comme comparses, certains s'engagèrent à quelques meilleures troupes de province. Un groupe d'acteurs resté près de Molnár demanda l'ouverture de la faillite contre lui.

La troupe provinciale enracinée dans la capitale du fait de l'esprit libéral de 1861 n'était pas même auparavant en odeur de sainteté auprès du Conseil de Lieutenance. Certes, les acteurs de Molnár se sont débarrassés de l'habitude de faire des improvisations révolutionnaires, mais ils constituèrent une charge pour le Théâtre National subventionné et pour le théâtre allemand, ce dernier étant subventionné illicitement. Le Conseil de Lieutenance laissa donc en juillet 1864 la voie libre à la procédure de faillite engagée contre Molnár et en novembre de la même année fit fermer le théâtre. Une mince fiche de consolation était pour le public hongrois qu'en mai 1865 le théâtre allemand sombra dans les mêmes conditions.

Dans les requêtes présentées au Conseil de Lieutenance, Molnár assiégea ce dernier pendant des années en ayant insisté sur la nécessité d'avoir un théâtre pour les Hongrois de Buda. Mais par les faillites de 1864 et de 1865 il était mis clairement en évidence que les habitants de Buda n'avaient pas besoin d'un théâtre. Le public du Théâtre Populaire et de l'Arène de Buda était composé généralement des habitants de Pest.

Quelles étaient en réalité les rapports entre le théâtre et le public à ce temps ?

Au vrai, Buda était composée de plusieurs bourgades. Les habitants de Óbuda trop éloignée ne pouvaient pas y être comptés, comme d'ailleurs ceux non plus qui habitèrent au pied des lieux-dits dénommés Országút, Rózsadomb (ou bien Rosenhügel). La Viziváros s'étendait au-delà d'une zone non-bâtie, entourée de jardins. Elle fit réellement partie de la zone d'intérêt de Molnár, la plupart de ses acteurs étaient logés dans ce secteur de la ville. Des rapports existèrent aussi avec la Krisztinaváros par le Tunnel, mais ces rapports ne con-

cernèrent que les environs de l'église, car il était trop fatigant pour les habitants du Château de Buda de descendre au théâtre et de la Ráczváros il était hasardeux et onéreux de s'y rendre dans l'obscurité sur le quai désolé du Danube. Le Théâtre Populaire avait un site bien plus favorable pour Pest ; face à Lipótváros, quartier le plus riche de la ville, à une distance accessible aux quartiers nommés Belváros et Terézváros, ce dernier en pleine formation.

Le public qui aimait le théâtre ne s'était pas recruté des couches des plus humbles de la population urbaine. L'ouvrier, la couturière, la blanchisseuse n'avaient pas accès au Théâtre, ils manquèrent et de l'argent et du temps. Les artisans par contre s'y étaient rendus, même les plus pauvres sans distinction de nationalité, les Serbes moins souvent que les Hongrois et les Allemands, mais, si le drame lyrique avait quelque rapports serbes, aussi le Tabán et le Ráczváros se mit en route et les viticulteurs, jardiniers, bateliers étaient assis aux côtés des petits commerçants allemands et des bottiers hongrois dans le Théâtre.

La bourgeoisie vivant dans l'aisance essayait de s'assimiler de son plein gré, consciente du fait que la prospérité du pays était inséparable de la prospérité de sa ville natale. Elle s'est rendue volontiers au théâtre pour y frayer la compagnie des nobles et des aristocrates influents.

Le Théâtre nouveau a été accueilli avec enthousiasme aussi par les intellectuels, par un nombre d'écrivains débutants. Ces auteurs étaient dans la plupart issus de la classe nobiliaire, mais nombreux étaient parmi eux d'origine roturière. Ils ne cessèrent de louer Molnár. On est en droit donc de se demander les causes de la ruine d'un théâtre qui avait d'ennemis passifs, amis zélés, un directeur doué et une troupe pleine d'enthousiasme.

La réponse est simple. Non seulement dans la capitale, mais aussi dans les provinces, non seulement les théâtres hongrois, mais aussi ceux de langue allemande se trouvaient au bord de l'abîme. La société en plein passage au capitalisme n'était pas assez riche pour pouvoir faire les frais d'un théâtre sans subventions. L'argent comptant était rare, les plaisirs du théâtre, avec des cartes bon marché de 30 à 40 kreutzers, dévorèrent d'importantes sommes même dans les derniers théâtres de province.

Les aspirations héroïques de Molnár pour donner à la capitale un second théâtre hongrois et aux classes humbles un programme convenable ont été vouées à l'échec. Après le compromis austro-hongrois Molnár eut la chance d'ouvrir de nouveau son théâtre. Il n'était plus revêtu toutefois de sa qualité de directeur armé de plein pouvoir, il était seulement directeur technique placé sous l'autorité de la municipalité. Cette deuxième période de son activité n'est exempte des rivalités avec le Théâtre National ce qui était d'avance voué à l'échec, mais n'y manquèrent pas les conceptions grandioses de metteur en scène non plus. En été de 1868 il mit en oeuvre — dans l'Arène de Buda en possession hongroise déjà — ses expériences acquises à Paris : sous l'influence du Marengo présenté au Châtelet, il a mis sur scène une pièce intitulée « Campagne de Bem » à grand spectacle, avec emploi d'une foule nombreuse. En rehaussant le fond du décor, l'apothéose a été dominée par l'image du Mont Gellért.

De même qu'auparavant, le théâtre est resté aussi après 1867 l'institution typique de la petite bourgeoisie, sa tâche aurait consisté à satisfaire au goût de cette classe, donc en mettant sur scène des drames lyriques populaires, même des opérettes. Molnár manquait du sens de l'économie, ne parvint jamais à mettre sur pied une troupe au moins médiocre avec un bon orchestre et à avoir des décors de belle apparence, ce qui sont indispensables pour la représentation d'opérettes. Les comédies et les drames d'une présentation bon marché n'avaient pas assez d'attraction, les autres théâtres de la capitale en offrirent meilleures. La municipalité de Buda, elle même dans une crise financière, a pris donc la décision de fermer le Théâtre Populaire de Buda et de vendre le terrain. Les conseillers municipaux croyaient s'acquitter de leur obligation de patriote ayant assuré de la place aux représentations hongroises dans leurs deux théâtres : nommés Várszínház et Színkör.

Au moment de la fermeture du Théâtre Populaire de Buda, Molnár avait quarante ans. Il s'acquitta de sa mission à Buda sur plus d'un point. Il a éveillé la curiosité pour le théâtre des couches de la population jusqu'alors indifférentes. Il a stylé quelques acteurs de talent pour le Théâtre National, donné du goût pour le théâtre à la presse de la capitale. Il a fécondé l'imagination des auteurs dramatiques. La perte qu'il subit par la fermeture de son théâtre était pour lui énorme. Nul part son imagination véhémement ne trouva champs plus libre et plus vaste, nul part il ne put déployer son activité sans moindre restriction. Le manque de souplesse de son caractère a barré le chemin à tous ses projets de metteur en scène. Il était de ceux, dont la passion n'était pas de nature sentimentale, mais plutôt intellectuelle. Puisque la satisfaction de telles passions — — comme aussi la sienne — était toujours plus difficile, il devint prématurément un vieillard aigre, déçu, dont le souffle créateur était tari avant l'heure.

A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839—1880)

1

Budapest modern értelemben vett gyáriparának története a múlt század harmincas éveiben két jelentős üzem, az Óbudai Hajógyár (1836) és a Pesti Hengermalom (1839) alapításával kezdődik. A ma már évszázadnál hosszabb múltra visszatekintő két üzem alapításának kezdeményezője és életrekelőtőjük Széchenyi István gróf volt. A „legnagyobb magyar” e tétével az ipari termelés, valamint a szállítás és közlekedés terén a gőzgép felhasználásával Nyugaton kibontakozóban lévő óriási horderejű technikai átalakulás csíráit plántálta át hazánkba. Pest-Buda e két üzem keletkezésével tette meg az első lépéseket az ipari forradalom útján, amelyen tovább haladva alakul majd át a század végére az ország fővárosa gyárvárossá. Az a két iparág pedig — a gépgyártás és a malomipar —, amelyet a két üzem képviselt, és amelyek kialakulásuk idején jó ideig szoros kölcsönhatásban álltak egymással, közel száz éven át a főváros nagyipari fejlődésének élén haladt.

A budapesti nagymalomipar négy évtizednyi, eleinte inkább stagnáló, később gyorsuló ütemű fejlődés során 1839—1880 között alakult ki. 1880-tól a századforduló körüli évekig fénykorát élte, majd az imperializmus korszakának beköszöntével egyidejűleg a lassú hanyatlás állapotába került. Az első világháború után, piacai nagyobb részét is elveszítette, s ez egykori jelentőségétől végleg megfosztotta.

Történetének négy fejezete közül az első, amelynek idején jelentősége Budapest fejlődésében és az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulásban fokozatosan megnövekedett, a múlt század harmincas éveibe nyúlik vissza.

A kapitalizmus uralmát megelőző időszak

A Pesti Hengermalom. 1839—1849

Az 1830-as évek végén, amikor hosszas előkészítő tárgyalások után a Pesti Hengermalom Társaság megalakult, Nyugat-Európában már második, befejező szakaszában tartott az ipari munkaeszközök gyors és gyökeres átalakulásának folyamata: a kézi munkaeszközök, a szerszámok felcserélése a munkagépekkel. Az új, gépi termelőeszközök alapján pedig kibontakozóban volt a termelőmódot átalakító ipari